

کرۆتۆلۆجیای میژوو و شارستانییه ته کۆنهکانی ناوچهی کویه له ژیر روشنای نووسینه میخیهکان و بهلگه شوینهوارییهکاندا

د. دلشاد عهزیز ماف¹

¹ بهشی شوینهوار، کۆلژی ئاداب، زانکۆی سهلاحه دین - ههولێر، ههریعی کوردستان، عێراق

پوخته

ههلهکوتهی جوگرافی قهزای کویه گرنگیهکی تایهتی پێ بهخشیوه (نخشهی ژماره 1 و ژماره 2)، لهسهردهمه کۆنهکاندا ناوچهی کویه سههرهیهکی پهیههندی نیوان شارستانییهته جیاوازهکانی میسۆپۆتامیا و زاگرووس بووه، نزیکهی له رووباری زێ و چهندین سهراوهی رووبار و وهزه رووبار و کانی و کاریز له سنوری کویه و، ههروهها کهوتبووه سههرهپیی پهیهندی نیوان چهندین شاری کۆن وهک شاره دیرینهکانی ئوربیلوم (ههولێر) و ئاراپا (کهکوک) و شوشهپرا (شمشاره دهشتی بتوین)، ئەمانه بوونهته هۆی ئەوهی که بهدریژایی سههردهمه کۆنهکان ژمارهیهک لادێ و شار و ناوههانی لهناوچهی کویه دهریکهوێت و وهک سههره ریهکیهکیش بوو بۆ لهشکرکیشیهکانی ئاشورییهکان بۆ ولاتی زاموا و میدیا و ماننا. ئەمه جگه لهوهی دۆزینهوهی شاری شیکشابومی شانشینی ئەخازوم و شاری ئیدو (له شوینهواری ساتوقه لا) له دهشتی کویه چهندین لاپههیی نهزاندراوی میژوو و شارستانییهتی ناوچهی دهرخستوه.

ئاماخ لهم توێژینهوهیه خستنهرووی ریزیهندی رهبرهوهی شارستانییهت و میژووی کۆنی کویه و دهووبهرتی لهژیر روشنای نووسینه میخی و بهلگه شوینهوارییهکاندا، توێژهر ههولدهدته به گهڕانهوه بۆ گشت تۆماره میخیه بهردهستهکان و بهلگه شوینهوارییهکان، لاپهنه شارهوهکانی شارستانییهتی ناوچهکه دهبرجیات و رۆلی ئەو شارستانییهته له پهیهندی لهگهڵ شارستانییهتی میسۆپۆتامیا و زاگرووسدا و، ریزیهندی میژووی شانشین و ههریهکانی ناوچهکه، میژووی سههرهههاندانی لادێ و شارهکان و وێزانیوونان و ناوی ئەو گهڵ و هۆزه کۆنهانی که له ناوچهی کویه و دهووبهردا ژیاون و له نووسینه میخیهکاندا تۆمارکراون بهپێی ریزیهندی میژوویان بیاختهروو.

کلیه وشه: کویه، کرۆتۆلۆجیا، شارستانییهت، شوینهوار، نووسینه میخیهکان

Abstract:

The strategic location of Koya district at the foothills of the Zagros ranges to the west of the Lower Zab linked it with the mountains and the plains along the Lower Zab River. Moreover, it was surrounded by numbers of ancient cities; Shusharra (Shimshara) from the north east, Arrapha from the south east, and Urbilium (Erbil) from the west, moreover, in Koya region there where numbers of ancient cites as Shikshabum, Itu/Idu and Zaqqu.

This paper deals with the discovered archaeological and cuneiform records in the Koya district, and the other ancient records which dealt with Koya district discovered elsewhere, in order to write a chronology for the ancient history and civilizations in this region, the author tries to use all the available archaeological and historical records. As a first attitude in understanding the rise of civilization and history of this region, it is kingdoms and cities.

In this paper the author tries to deals with some research questions; what was the oldest known archaeological evidence in Koya district? When life began here? Who were who in Koya district in the ancient periods? What were the ancient cities and kingdoms in this region?

Keywords: Koya, Chronology, Culture, Archaeology, Ancient History

1. پێشهکی

شارستانییهت و میژووی کۆنی ناوچهی کۆیە وەک پێنوبست گرنکی پێنهدراوه، ههروهها وەک پێنوبستیش کاری مهیدانی توێژینهوه و ههڵگۆڵینی شوێنهواری تیندا ئەنجام نهدراوه. لەم توێژینهوهیهدا ههولندههین شارستانییهت و میژووی کۆنی ئەم ناوچهیه به پێی ریزهبندی میژوویان به کرۆتۆلوجیایهکی ورد بجهینهروو. شارستانییهت و سه‌ره‌تای ژيان لەم ناوچهیهدا له چا‌خه به‌ردینه‌کانه‌وه دهستی پێکرد، له سه‌رده‌مه میژوویه‌کانه‌دا ژماره‌یه‌ک شار و شارستانییهت و شانشین لەم ناوچهیه‌دا سه‌ریان هه‌لدا.

ئەم توێژینه‌وه‌یه تیشک ده‌خاته سه‌ر ته‌وه‌ره‌یه‌ک، باس له ژيان و شارستانییهتی ناوچه‌که له چا‌خه به‌ردینه‌کانه‌دا ده‌کات، پاشان سه‌ره‌تای ژيان و شارستانییهت له ناوچه‌ی کۆیە له نووسینه‌ میخیه‌کانه‌دا، ناوچه‌ی کۆیە له رووداوه‌کان میژوویه‌کانی هه‌زاره‌ی سییه‌مه‌دا. شانشینه‌کانی کۆیە و شاره‌ گرنکه‌کانیان له هه‌زاره‌ی دوومه‌دا. شانشین و شاره‌ گرنکه‌کانی ناوچه‌ی کۆیە له هه‌زاره‌ی یه‌که‌می پ.ز.دا.

لەم توێژینه‌وه‌یه‌دا هه‌ولندههین وه‌لامی چهند پرسپاریکی زانستی تاییهت به شوێنه‌وار و میژووی ناوچه‌که به‌دیه‌وه: ئایا سه‌ره‌تای ژيان و شارستانییهت له ناوچه‌ی کۆیە که‌ی ده‌ستپێک‌کردوه؟ چهند که‌لی کۆن لەم ناوچه‌یه ژيان؟ گرنکه‌تین شار و شانشینه‌کانی ئەم ناوچه‌یه ناویان چی بووه؟ شوێنه‌وار و به‌لگه‌ مادییه‌کان له‌رووی شارستانییه‌ته‌وه‌ چين؟ چی بکری‌ت بۆ ئەوه‌ی شارستانییهت و میژووی ناوچه‌که زیاتر بخرێته‌روو؟ چۆن سه‌رمایه‌ی شارستانی رابردووی ناوچه‌که بپاریزێ‌ت و چی بۆ بکری‌ت؟

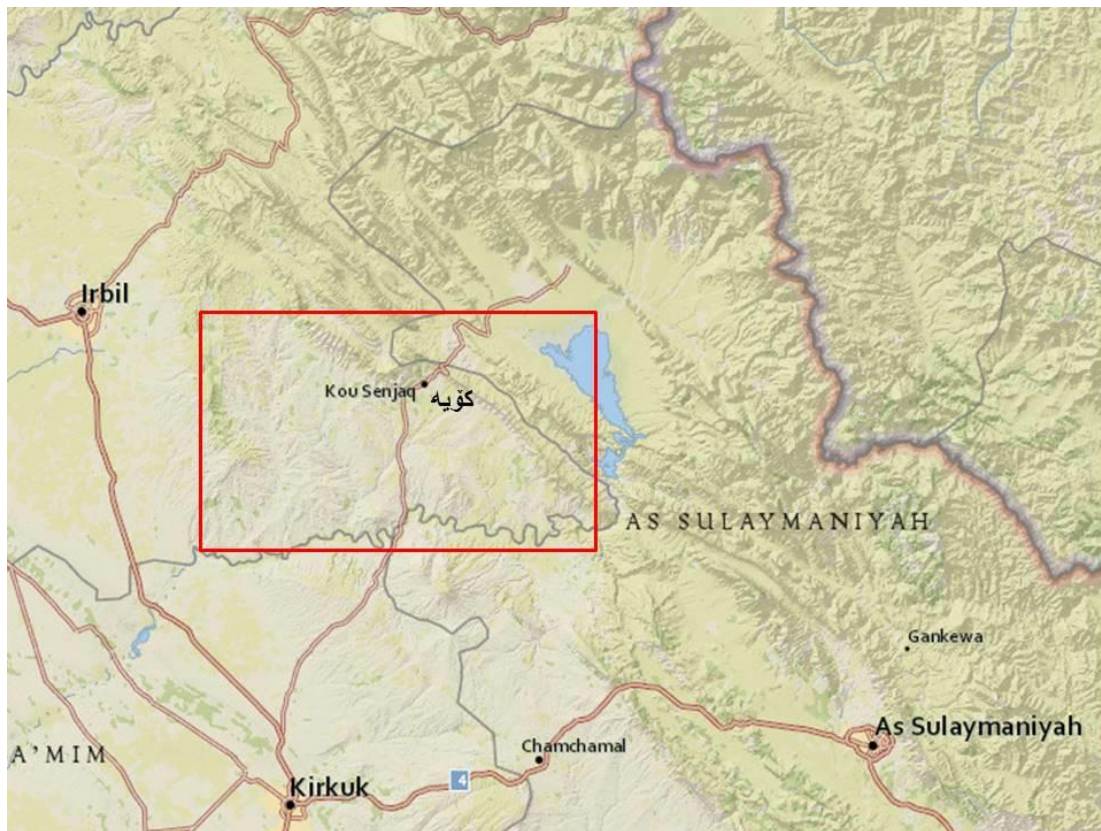
کاره‌کانی هه‌لگۆڵینی شوێنه‌واری و رووینوی له سنوری کۆیە ده‌کری‌ت بۆ چوار قۆناغی جیاواز دابه‌شکری‌ن. له قۆناغی یه‌که‌مه‌دا له په‌نجاکانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌دا ده‌زگای گشتی شوێنه‌واری عیراقی رووینوی شوێنه‌واری بۆ ناوچه‌ی کۆیە کردووه و ده‌یان ناوچه‌ی شوێنه‌واریان له سنوری لادیکانی کۆیە تۆمارکردووه و سه‌رده‌می زۆریه‌ی ئەو ناوچه‌ شوێنه‌واریانه‌شيان به‌ دروستی مه‌زه‌نده‌کردووه، لەم توێژینه‌وه‌یه‌دا پشته‌بستراوه به‌و زانیاریانه‌ی ئەو رووینویه و له سا‌لی ١٩٧٠دا له دوو‌تۆپی کتێپکه‌دا ده‌زگای گشتی شوێنه‌واری عیراقی ب‌لا‌وی‌کردووه‌ته‌وه. پاشان له سا‌لی ١٩٩٨ شوێنه‌وارناسانی کورد له مۆزه‌خانه‌ی سیلانییه‌وه چهند هه‌لگۆڵینیکی شوێنه‌واریان له قه‌لای شیه‌، سه‌رمه‌یدان و سو‌په‌له‌ ئەنجامداوه و له گۆفاری هه‌زارمێ‌رد ب‌لا‌وی‌ان‌کردووه‌ته‌وه. دواتر له سا‌لی ٢٠١٠-٢٠١١ تیمیکی هاوبه‌شی شوێنه‌وارناسانی کورد و بیانی له زانکۆ‌کانی سه‌لاحه‌دین-هه‌ولێر، زانکۆی لای‌دن-هه‌ولێر، و زانکۆی لای‌پزیگ-ئه‌ل‌انیا به‌ هاوکاری

فه‌رمانگه‌ی شوێنه‌واری کۆیە شوێنه‌واری ساتوقه‌لا (شاری ئیدو)یان دۆزیه‌وه و که‌نوبشکینی شوێنه‌واریان تیندا ئەنجامدا. دوا‌ی چهند سا‌لیک له سا‌لی ٢٠١٥دا شوێنه‌وارناسانی بیانی و فه‌رمانگه‌ی شوێنه‌واری کۆیە به‌ هاوکاری و هاوبه‌شی زانکۆی کۆیە ده‌ستی‌ان‌کرد به‌ هه‌لگۆڵین و رووینوی شوێنه‌واری له ناوچه‌که به‌ناوی پرۆژه‌ی رووینوی شوێنه‌واره‌کانی کۆیە ASK، به‌لام به‌دا‌خه‌وه دوا‌ی چوارسا‌ل کارکردن، تا کاتی نووسینی ئەم توێژینه‌وه‌یه، ئەم پرۆژه‌یه هیچ راپۆرتیکی زانستی‌ان ب‌لا‌ونه‌کردووه‌ته‌وه تا بتوانین وەک سه‌رچاوه بۆ ئەم توێژینه‌وه‌یه سوودی لێ ببینین و له وینسیاتی پرۆژه‌که‌دا هیچ ئاماژه‌یه‌کی ورد به‌ زانیاری و به‌لگه‌ تازه ده‌ستکه‌وتووه‌کان نین (<http://www.ask-project.org>). هه‌روه‌ها ده‌ی‌ت ئاماژه‌ش به‌وه‌ به‌دین که لەم چهند سا‌له‌ی رابردوودا ژماره‌یه‌ک شوێنه‌وارناسی کورد ماسته‌رنامه و تیزی دکتۆراکیان ده‌رباره‌ی خان و قه‌یسه‌ری و قشله‌ و مرگه‌وت و گه‌ره‌که‌که‌له‌پوریه‌کانی کۆیە نووسیوه، به‌لام له‌به‌ر ئەوه‌ی توێژینه‌وه‌که‌ی ئێمه ته‌نها باس له سه‌رده‌مه‌که‌ن ده‌کات نه‌ده‌کرا و ئەو ماسته‌رنامه و تیزی دکتۆرایانه‌ش باس له سه‌رده‌مه‌کانی دواتر ده‌کهن لێ‌ده‌دا ده‌رفه‌ت نییه‌ باسیان بکه‌ن.

هیچ توێژینه‌وه‌یه‌ک ئی‌که‌موکۆری نای‌ت، نه‌بوونی ده‌رفه‌ت و پشتگیری دارایی بۆ توێژینه‌وه‌ و رینگه‌ کارگیریه‌کان رینگه‌بوون له‌وه‌ی که توێژه‌ر بتوانێ‌ت سه‌ردانی به‌شیک له‌و ناوچه‌ی کۆیە بکات له سنوری هه‌ر شه‌ش ناحیه‌کارگیریه‌که‌ی کۆیەدا تا زانیاری زیاتر ده‌ستب‌خات و بتوانێ‌ت زانیاری وردتر کۆ بکاته‌وه).

٢. مێتۆد و ئامرازه‌کان:

رێنیزی ئەم توێژینه‌وه‌یه راسته‌وخۆ پشت ده‌به‌ستێ‌ت به‌ هه‌ردوو سه‌رچاوه سه‌ره‌کییه‌که‌ی نووسینه‌وه‌ی میژوو و شارستانییهتی کۆنی ناوچه‌که، که ئەوانیش تۆماره‌ میخیه‌کان و به‌لگه‌ شوێنه‌واریه‌کان، جگه‌ له‌وه‌ی توێژه‌ر هه‌ولنده‌دات خوینده‌نه‌وه و لیک‌دانه‌وه‌ی خۆی بۆ ئەو ده‌ق و به‌لگانه‌ هه‌ی‌ت و له‌هه‌مان کات‌دا بۆ‌چوونی توێژه‌رانی ئە‌وه‌واره‌ش گفتوگۆ‌بکات، تا بتواندرێ‌ت کرۆتۆلوجیایه‌کی ورد بۆ شارستانییهت و میژووی کۆنی کۆیە بنووسرێ‌ته‌وه. جی‌ی ئاماژه‌یه توێژه‌ر کرۆتۆلوجیای هاوشیوه‌ی بۆ ناوچه‌کانی گه‌رمیان، ئاکری، خۆش‌ناوه‌تی و چهند ناوچه‌یه‌کی تری کوردستان نووسیوه.

نەخشەى ژمارە ١: هەلگەوتەى جوگرافى و تۆپوگرافى ناوچەى کویه. (له National Geographic Mapmaker و مرکراوه).

بەردیانهى که دۆزراوه تەوه بەراورد کراوه بە ئامرازەکانى شوینەوارى بەردە پالگەى ناوچەى چەمچەمال (المؤسسة العامة للآثار و التراث ١٩٥٣، ٣٦)، ئەمەش واتای ئەوهیه که له ناوچەى شیلە سەد هەزار سائیک لەمەوبەر مەرفی چاخى بەردینى کۆن له ناوچەى ژباوه و بە راوکردن و کۆکردنەوى خۆراکەوه خەریک بووه، جێى ئامارەیه مێژووى بەردە بەلەکه له توێژینهوهیهکى سالى ٢٠١٤ دا بۆ زیاتر له ١٢٠ هەزار سالی و کۆنتریش گەڕێندرایهوه. (Howe, 2014, 1-29)، هەروەها دەرواندیته ٢٠٥-٢٠٦ (Al-Asil, 1949, 205-206).

له ئەنجامى رووینویهکانى سالی ١٩٥٤-١٩٥٥ دا لەلایەن دەزگای گشتى شوینەوارى عێراقیهوه ژمارەیهک شوینەوارى چاخى بەردینى کۆن له سنورى کویه تۆمارکراون، ئەوانیش شوینەوارى خەراپه له دێى پێبازوک، شوینەوارى کانى سى له دێى ئەشکەوت سەقا، شوینەوارى کاوله له دێى مام قلینج، شوینەوارى کۆچان له دێى تەکهور، شوینەوارەکانى جوتیان و غەریب شار له دێى کانى دەرپەند، شوینەوارى گرد-قەلاقى خەرى مالان له دێى باغەنجیر، شوینەوارى قولى شاپى له دێى شیوهشان (مديرية الآثار العامة، 1970، 24-27). ئەمانە ئەو شوینەوارانە بوون که له لایەن دەستەى گشتى شوینەوارى عێراقیهوه تۆمارکراون، بەلام بەداخهوه تا ئێستا هیچ هەلکۆلێنیکى شوینەواریان تێدا ئەنجام نەدراوه. جگە له شوینەوارى سویرەلە نەبێت. (نورى، ١٩٩٨، ٦٨-٧٦).

تا ئێستا هیچ پشکینێکى شوینەوارى له ئەشکەوتەکانى سنورى کویه ئەنجام نەدراوه، لەبەر ئەوه کەمێک باس له بوونی بەلگەى ژبانی مەرفی کۆن له دەورووبەرى کویه کەمن، بەلام له هەمانکاتدا کەمى ئەم بەلگە بەردەستەنەش ئەوه دەسەلمێن که لەناوچەى کویهشدا وەک دەورووبەرەکەى هەر له چاخى بەردى کۆنەوه مەرفی تێدا ژباوه، بەلام تا ئێستا کار بۆ دۆزینەوهى بەلگەکان نەکراوه،

له خوارهوه بهیى ریزیندى چاخ و سەردەمەکان کۆنۆلۆجیای شارستانییهت و مێژووى ناوچەى دەخەینهروو:

2. چاخە بەردینەکان

2.1 چاخى بەردینى کۆن (١٠٠٠٠-١٥٠٠٠ پ.ز.)

لەم توێژینهوهیدا تەنبا تیشک دەخریت سەر کۆنۆلۆجیای چاخە بەردینەکان له سنورى کویه، مێژووى ژبان له کوردستاندا به پێى بەلگە شوینەواریه تازە دۆزراوهکان نیکەى نیوملیۆن سائیک دەبێت وەک شوینەوارى شیوهتوو له محاباد و ناوچەکانى فایده له باشورى دهوک و له جێپانیشدا نیکەى چوارمیلیۆن سائیک دەبێت (Alipour, et al., 2006, 17-24)، بەلام لێرەدا ئێمه تەنبا باس له ناوچەى کویه دەکەین. لەم چاخەدا مەرفەکان بە راوکردن ئازەلەکان و کۆکردنەوى خۆراکەوه سەرقال بوون، بەلگە شوینەواریهکان تا ئێستا له ئەشکەوتەکانى سنورى ناوچەى کویه دەستەخراون چونکە هەلکۆلێنى شوینەواریان تێدا ئەنجام نەدراوه، بەلام بە بەراورد بە ناوچە نیکەکانى کویه بۆمان دەردەکەوت که مەرفى سەردەمى چاخى بەردینى کۆن لەم ناوچەش ژباوه، بەلگە شوینەواریهکانى ئەم سەردەمە تا ئێستا زۆر کەمن، بهیى رووینوى فەرمانگەى گشتى شوینەوارى عێراق که له شەستەکانى سەدهى یەست ئەنجام دراوه، ژمارەیهک ناوچەى شوینەوارى له سنورى قەزای کویه مێژووه کەیان به چاخى بەردینى کۆن دیاریکراوه، بەلام لەوانهیه دۆزینەوه شوینەواریهکانى داهااتوو بەلگەى گرنگتر و زیاتر دەربارەى ئەم سەردەمە بجنەنەروو. بهیى راپۆرتى دەزگای گشتى شوینەوارى عێراق که له سالى ١٩٥٣ دا تۆمارکراوه دەربارەى شوینەوارى شیلە له گوندی شیلە، یەکیک لهو ئامرازە

شانشینی ئیدو بووه، بهلام له ههمان کاند له چینهکانی ژیرموه، شونیهواری چینیکی تهستور له قاوغه شهیتانوک له جوری (Helix salomonica) دوزرایهوه، تهستوری هم چینه له قاوغه شهیتانوک له ساتوقه لا بهروردراوه لهگهله تهستوری چینیکی هاوشیوهی قاوغه شهیتانوک به بهزی زیاتر له ۲ دوو مهتر له دنی چرمو له چاخی بهردینی نوی. (van Soldt, 2013, 208). جینی نامازیه به هم جوره کره خشوک له لهناو قاوغیکی کلسی لولینچدایه بهشیک بووه له خواردنی مرؤفهکانی چاخی بهردینی نوی پیش گلینهسازي و سهردهمهکانی دواتر، بهتایهت لهسهردهتای بهاردا که بهرهمی دانهویلهی ههگلیروای سالی رابردوو کم بووتهوه و بهرهمی دانهویلهی سالی نویش پینهگهیشتهوه، لهبر تهوه مرؤف دهستیکردوه به کورکدنهوی خوراک و تهوه جوره گیانهوهراوه و له ناودا کولاندونی و خواردوونی و قاوغهکشی له یک شونیدا کورکدوهتهوه.

2.4 چاخی بهردینی کانزایی (۴۹۰۰-۳۵۰۰ پ.ز.)

لهم سهردهمه مرؤف قوناغیکی گرگی له ژیان و شارستانیهت دهستیکرد، کانزاکاری مس دهکروت، ههندیک له گوندهکان فراوان بوون و بهشیکیان بوونه شاروچکه. لهو شونیهوارانهی که له سنوری کویه بۆ تهوه چاچه دهگهړینهوه و دابهشکراون، جینی نامازیه له توماری روویتی دهزگی کشتی شونیهواری عیراقیدا شونیهوارهکانی سهردهمی شارستانیهتی سامهرا (۵۵۰۰-۴۹۰۰ پ.ز.)، که بۆ چاخی بهردینی نوی دهگهړینهوه ههر لهگهله تهوه شونیهوارانهی چاخی بهردینی کانزایی تومارکراون که بۆ سهردهمی شارستانیهتی حهلهف (۴۹۰۰-۴۵۰۰ پ.ز.)، عوبهید (۴۵۰۰-۳۵۰۰ پ.ز.) دهگهړینهوه، لهو ناوچه شونیهوارانهی کویه که تومارکراون و میژووهکهیان به چاخی بهردینی کانزایی و سهردهمه جیوازدهکانی دابهشکراوه، شونیهواری سهرقونکران له دنی بۆکد، شونیهواری گردقهلاتی فری مالان له دنی باغهجنیز، گردی قهلاته له دنی گومهشینی تهفتهق، گردی قهلات له دنی شاخه پیسکه، قولی شایی له دنی شیوهشان، کانی سپی له دنی تهشکهوت سهقا، گردی قهلات له دنی قولقوله. کاوله له دنی حاجی قهلا، کاوله له دنی مام قلینج، کویجان له دنی تهکهور، کانی سپی له دنی تهشکهوت سهقا، قولی شایی له دنی شیوهشان، قهلاتهگرد له دنی گومهشین، چیا بلکه له دنی ئیلینجای گچکه. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

3. سهردهمه میژوویهکان

لهم سهردهمه بهداوه مرؤف بۆ یهکههجار نووسینی داهینا، کونترین نووسین نووسینی وینهی بوو که سومهریهکان دایانهینا، تهوه نووسینه له باشوری میسوپوتامیا داهیندرا، و هاوکات له ولاتی عیلام و ناوچهکانی بلیخ و خابوریش دهکروت، تهوه نووسینه دواتر گورانبکاری بهسهرداهاوتوو و له وینهیهوه بووه مینخی، تا ئیستا لهم جوره نووسینه له ناوچهکه نه دوزراوتهوه. بهلام ههر به زوویی بۆ ناوچه جیوازدهکانی روزههلاتی کون بلاووهوه.

3.1 سهردهمی شارستانیهتی و مرکا (۳۵۰۰-۳۱۰۰ پ.ز.)

تهوه سهردهمه بهناوی شاری ئوروک (شونیهواری وهرکای سومهریهکان له باشوری میسوپوتامیاوه ناوتراوه، لهم شاردا بۆ یهکههجار نووسینی وینهی و چهندن داهینانی تر نهجامدران، گلینهکانی تهوه سهردهمه ههر به ناوی شاری

تههگر له ناوچهکانی دراوسینی کویهوه دهستپیکهین دهینین له کاتی دروستکردنی بهنداوی دوکاندا له نریک تهوه تافگهیهی که رووباری زئی له دهشتی بتونهوه دهپزایه دولهکهی دوکان، لهوی تهشکهوتیک دوزرایهوه که زیاتر له پهنجای ههزارسالیکی لهمهویه مرؤفی تیداژایوو و ژمارهیک نامرازی بهردین له تهشکهوتهکهدا بهجینیشنبوو (Soleki 1954, 62). لهالی روژتاوای سنوری قهزای کویهش له پشتی ساقولئی و له جیای سهفین له تهشکهوتی کوانیان لهسهردهمی چاخی بهردینی ناوهراست (۱۵۰۰۰-۱۰۰۰۰ پ.ز.) مرؤفی لی ژیاوه و نامراز بهردینهکانیان دوزراوتهوه. (مارف ۲۰۰۹، ۵۸۶-۵۸۹).

2.2 چاخی بهردینی ناوهراست (۱۵۰۰۰-۱۰۰۰ پ.ز.)

لهم چاچه مرؤف ههولئی مالیکردنی ئازهلیدا و یهکهه ئازهل سهک بوو که مالیکردوه، له پایز و زستاندا له تهشکهوتهکاندا دهمایهوه، بهلام له بههار و هاویندا له دهشت و دۆل و کهناری رووبارهکاندا کهپری دروست دهکرد و به کورکدنهوه و راوکردنهوه خهریک بوو. دهربارهی تهوه چاچه تا ئیستا تههنا له شونیهواری سویرله دوزراوتهوه، شونیهوارانسان له توپینهوهیهکی مهیدانیدا که بۆ ماوهیهکی کورت ههلهکولینی شونیهواریان له سویرله تهجامداوه نامرازی تهوه سهردهمهیان دوزیوتهوه. (نوری، ۱۹۹۸، ۶۸-۷۶).

2.3 چاخی بهردینی نوی (۱۰۰۰-۴۹۰۰ پ.ز.)

دهستپیکي تهوه چاچه به کوتایی هاتنی چاخی سههولبندانای پلايستوسین دهستپندهکات، پلهی گهرمی زهوی بهرزتر دهبنتهوه، مرؤف چهند داهینانیکي گرنگ دهستپندهکات، وهک شورش کشتوکالی، مالیکردنی ئازهل، دروستکردنی خانوو و لادئ، دروستکردنی گوزه، دهکرهوتی بازرگانی سهرهتایی شت بهشت گورینهوه، وهک غونهی بازرگانی نامرازی بهردینی شوشهیی ئوسیدی که له ناوچهکانی توپروس و دهووریهی دهریاچهی وانهوه گهیشتهوته شونیهوارهکانی چاخی بهردینی نوی له کوردستان (باقر 2012، 210-211). دوزینهوه شونیهواریه نویهکان له کوردستان سهلماندویانه سهرهتای گوندی کشتوکالی له کوردستان دوو ههزارسالیکی کونتره له گوندی چهرموو که لهووپیش به ۷۰۰۰ پ.ز. دادهندرا، بهلام ئیستا بهلگهی ۹۵۰۰ پ.ز. له گوندی بیستان سوری دهشتی شارهزور دوزراوتهوه و تهوهش کونی ناوچهکه و دهستپیکي شورش کشتوکالی له ناوچهکهدا کونتر دهکات (Matthews, et al., 2016, 219-28). روویتیوه شونیهواریهکانی سالانی ۱۹۵۴-۱۹۵۵ له ناوچهی کویه ژمارهیک ناوچهی شونیهواری لادئ کشتوکالییهکانی چاخی بهردینی نوی یان دیاریکردوه، وهک شونیهواری شیخ محهمده له دنی خهرايه، شونیهواری کانی سپی له دنی تهشکهوت سهقا، شونیهواری کاوله له دنی مام قلینج، شونیهواری کویجان له دنی تهکهور، شونیهواری گرد جوتیار له کانی دهریهند، شونیهواریک له دنی پیبازوک، شونیهواری گردقهلاتی خری مالان له دنی باغهجنیز، شونیهواری قولی شایی له دنی شیوهشان، شیخ محهمدهی دیرئ (رهبان بویا) له دنی توپزاه، کویجان له دنی تهکهور. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

ناکه شونیهواری تهوه سهردهمه له ناوچهکهدا که تا ئیستا کنهوپشکینی تیدا تهجامدرايئت شونیهواری ساتوقهلايه، ههرچنده له سهردهمه میژوویهکاندا بهتایهت له سهرهتای ههزاری دووهمی پ.ز.دا شاری ئیدو (ئیتو) بووه و له کوتایی ههزاری دووهمی پ.ز. و سهرهتای ههزاری یهکهمهدا دا پایتهختی

دهیسه لېنن که ولاتی سوهارتو دهکوته ناوچه کانی نیوان زنی گوره و جیای شهنگال. (Frayne 1993: Naram-Sin E2.1.4.30 p.141). یه کیک لهو شوینه وارانای له سنوری کویه بۆ ئەم سهردهمه دهگه پتهوه شوینه واری گردی کانی گوزهی تالهانی گهرهیه. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

3.5. سهردهمی گوتیه کان (2220-2120 پ.ز.)

گوتیه کان که زۆریه ناوچه کانی میسۆپۆتامیا یان به دهسته وهبو و له شاره سومه ریه کانی باشوری میسۆپۆتامیاوه تا ناوچه شاخویه کان، ئیریدو-پیزیری پاشای گوتی دهسه لاتی دهوله تی گوتی فراوانترکرد و، له یه کیک له لهشکرکشیه کانیدا که پنده چیت له رووباری زنی خواروو به پیتتهوه و به رهو ساقوتی رۆشتیت و له ویه بۆ ههولیر داگه پیتته خوارهوه. له نووسینه کهیدا سهرتا باس له میریک دهکات که به داخهوه له بهر نهوهی لهو شوینه دا نووسینه شاهانه کهی پاشا که له سهر تابلیتیکی قورین نووسیه تیه وه شکوه، نازانین نهو میره ناوی چی بووه. پاشای گوتی پیتش نهوهی بگاته شاری ئوریلیم به دوو دهره نندا تیده پهری، و ههروهک خوی ئامازهی پنده کات که داگه راوه بۆ شاره که واته له شاخه کانی باکوری رۆژه لاته وه هاتوه. له دهره نندی (شاخی نوخپیر) میری نهو ناوچهیه که ناوی ئەمنیلی بووه له لایه ن ئیریدو-پیزیره وه کوزراوه. پاشان له شاخی موموم (که له وانهیه شاخی بیرام بیت) له دهره نندی شاری ئوریلیم (که له وانهیه مه بهست لینی دهره نندی گومه سپان بوو بیت) پاشای گوتی هیرش دهکاته سهر شاری ئوریلیم و پاریزگاره کهی دهگرت، پاشای گوتی بهم شوپیه به باس له باسی هیرشه کهی بۆ سهر نهو ناوچهیهی خۆره لاتی ههولیر و شاری ئوریلیم دهکات:

"...چوه دهره نده کهی... ئیریدو-پیزیر، پاشای به هیز، دواي نهو کهوت (لهو شوینه دا دهقه شکوه و نازانین نهو پاشایه کنی یه که ئیریدو پیزی دواي کهوتوه) دهره نندی شاخی نوخپیری داگیرکرد، و کوتای به (میر) ئەمنیلی هینا که ..له لوتکی ...له یهک رۆژدا نهو (واته: ئیریدو-پیزیر) چوه دهره نندی شاری ئوریلیم له شاخی موموم و جگه له وهش، ئیریدو-پیزیر خوی پاریزگاری شاری ئوریلیم گرت." (RIME 2 Frayne 1993: Eridu-pizir E2.2.1.3, col.X 1-15 and col.xi 1-7).

بوونی ئەم دهقهش نهوه دهگه پیت که له سه دهی 22 ی پ.ز. ناوچه کانی رۆژه لاتی ههولیریش کهوتوه ته دهستی گوتیه کان و بووه ته بهشیک له دهوله ته فراوانه که یان که جگه له ئوریلیم، لولوبوم (ناوچه کانی نیوان زنی خواروو و سیروان)، گهرمیان و شاره ئەکه دی و سومه ریه کانی ناوه پاست و باشوری میسۆپۆتامیاشی دهگرت وه.

3.6. سهردهمی بنه ماله ی ئوری سییه می سومه ری (2113-2003 پ.ز.)

شولگی پاشای ئوری سییه می سومه ری چه ندين هیزشیکرده سهر ناوچه کانی لولوبوم (شاره زوور و سلینای) و شه شروم (شمشاره) و ئوریلیم (ههولیر)، ئەمهش واتای نهوهیه که ناوچهی کویهش کهوتوه ته بهر ئەم هیزشانه، هه رچه نده ورده کاری له نووسینه کانیدا دهربارهی ناوچهی کویه نازانین. (Frayne 2008, 33-56).

3.7. داگیرکردنی شاری ئیتو (ئیدو) و شیکشایم له دهستی کویه له لایه ن پاشا ئیدی (ن) سینی شانشینی سیموروم

وه رکه وه ناوندران. ژماره یهک شوینه واری ئەم سهردهمه به تابهت گلینه و گوزه کانی سهردهمی شارستانییه تی وه رکا له شوینه واری خه رابهی دینی حاجی قه لا، قه لا جینی باشور له دینی تیاروک، کانی سبی له ئەشکه وت سقا، کاوله ی مام قلینج، کویجانی دینی ته که ور، قو لی شایی دینی شیوه شان، فری مالان قه لاتی باغه خیر، سه رکه ند له دینی گهرمکی ساتوقه لا، خوله رجا له شیواشو ک. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

جینی ئامازهیه به لگه شوینه وارییه تازه دوزراوه کانی شوینه واری کانی شایی له دهستی بازبان نشینگه یه کی بازراگانی ئەم سهردهمه یان دهرخستوه که راسته وخو په یوه نندی بازراگانی له گه ل شاره سومه ریه کان هه بووه، ئەمه جگه له وهی دیمه ی چاپی مۆریکی لوله یی دوزراوه له کانی شایی بازراگانی ئاسکی کیوی ناوچه که به رووباری زنی خواروو و رۆخه کانی له دهستی کویه دا بۆ باشوری میسۆپۆتامیا نیشان ده دات. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

3.2. سهردهمی شارستانییه تی نهینه وای پینجه م (3100-2600 پ.ز.)

ئەم سهردهمه له رووی شارستانی و گلینه سازیه وه له باکوری میسۆپۆتامیا به سهردهمی نهینه وای پینجه م یان نه نه وای فایف ناسراوه، چونکه له جینی پینجه می نهینه وای بۆ یه که م جار شوینه وارانسان ژماره یهک گلینه ی تابه تیان دوزیه وه و ناو را گلینه و شارستانییه تی نهینه وای پینجه م (Nineveh V)، به لام له باشوری میسۆپۆتامیا دا هاوسه رده م بوو له گه ل سهردهمی شارستانییه تی جه مده تنه سه ر (که نه ویش له ناوی گردۆلکه یه کی بچوکی شوینه واری به ناوی ناسر هاتوه) و هه ره وها به شیک تری هاوسه رده م بوو له گه ل به شیک له سهردهمی به ره به یانی بنه ماله سومه ریه کان، شوینه واری ئەم سهردهمه له قه لاجینی باشور له تیاروک دوزراوه ته وه، و له جیابله کی دینی ئیلینجای گچکه دوزراوه ته وه. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

3.3. سهردهمی به ره به یانی بنه ماله سومه ریه کان (2900-2350 پ.ز.)

له سهردهمی به ره به یانی بنه ماله سومه ریه کاند میرایه تی و دهوله ته شار په یدا بوون، هه رچه نده له سنوری کویه هیچ ئامازهیه کی میژوویی له تۆماره میخیه کاند له به رده ستدا نییه دهربارهی بوونی دهوله ته شار و دوزینه وهی نووسینی میخی ئەم سهردهمه، به لام چه ن ناوچه یه کی شوینه واری ئەم سهردهمه له سنوری کویه وهک شوینه واری ئەم سهردهمه له قه لاجین له تیاروک، کانی دار له دینی میرگه، چیا بلکه له ئیلینجای گچکه، سه رکه ند له گهرمکی ساتوقه لا له لایه ن شوینه وارانسانه وه تۆمارکاون. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27). له دهره وهی ناوچهی کویه و له ناوچه کانی دهستی بتوین و دهستی بازبان و ههولیریش له سهردهمه دا ئاوه دانی گرنگ هه بوون و ولاتی لولوبیه کان و سوهارتو له نووسینه میخیه کانی ئەم سهردهمه دا ناویان هاتوه، به لام ورده کاری دهربارهی ناوچهی کویه تا ئیستا له به رده ستدا نییه. (Ahmed 2012, 52-75).

3.4. سهردهمی ئەکه دیه کان (2350-2220 پ.ز.)

له م سهردهمه دا سارگونی ئەکه دی توانی ئیپراتۆرییه تی ئەکه دی دابه زرینیت، نه پراسینی کورهای هیزشیکرده سهر زۆریه ناوچه کانی کوردستان، هه رچه نده ناوچهی کویه وهک به شیک له ولاتی سوهارتو له لایه ن پسپۆرانه وه له قه له مدراوه (Ahmed 2012, 55)، به لام له راستیدا تۆماره کانی نه پراسین

له‌به‌رته‌وه‌ی تا ئیستا هه‌لکۆلینی شوینه‌واری پتیویست له‌ ناوچه‌که‌دا ئه‌نجام نه‌داوه، وه‌ک پتیویست زانیاری ده‌رباره‌ی شار و ناوه‌دانیه‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ له‌به‌رده‌ستندا نییه، به‌لام رویتویه‌ شوینه‌وارییه‌کانی ئه‌م ناوچه‌یه‌ جه‌ند کردیکی شوینه‌وارییان وه‌ک شوینه‌واری ئه‌م سه‌رده‌مه‌ ده‌ستینشان‌کردوه، وه‌ک گردی شوینه‌واری کانی که‌وان و قه‌لاقی سارتک دوو شوینه‌واری ئه‌م سه‌رده‌مه‌ن. (مدیریة الآثار العامة، 1970، 27-24).

3.11 سه‌رده‌می کاشی (1595-1571 پ.ز.)، سه‌رده‌می میتانی (سه‌ده‌کانی 15-14 پ.ز.)، و ئاشوری ناوه‌راست (1500-911 پ.ز.)

کاشیه‌کان گه‌لێکی کۆنی ناوچه‌ی لوپستان و گه‌رمیان بوون و به‌شیکیان کۆچیان بۆ باشور و ناوه‌راستی ميسۆپۆتامیا کرد، دواتر له‌ سه‌ده‌ی شازده‌ی پ.ز. له‌ دوا‌ی روخانی ده‌وله‌تی بابلی یه‌که‌م و کۆتایی هاتنی سه‌رده‌می بابلی کۆن له‌لایه‌ن حیسیه‌کان (حاتیه‌کان) وه، کاشیه‌کان توانیان ده‌سه‌لاقی ولاتی بابلی بگره‌ ده‌ست و تا ساڵی 1571 پ.ز. ده‌وله‌ته‌کیان به‌ به‌هیزی بمێنێته‌وه‌ و سنوریکێ فراوان له‌ باشور و ناوه‌راستی ميسۆپۆتامیا و ناوچه‌کانی گه‌رمیان بگرێته‌وه‌. (Brinkman 1968). له‌ رووی شارستانییه‌وه‌ کاریگه‌رییان له‌سه‌ر ولاتی لولوبیه‌کان و ناوچه‌ی کویه‌ش هه‌بوو، بۆ نمونه‌ گه‌لێه‌ی کاشی له‌ ناوچه‌ی کویه‌ش دۆزراوه‌ته‌وه، به‌تایه‌ت له‌ گردی ساتوقه‌لا. شوینه‌واری ئه‌م سه‌رده‌مه‌ له‌ گردی قه‌لای شیه‌له، کانی که‌وان، خه‌رابه‌ چالکان له‌ دینی بانه‌ گولان و ساتوقه‌لا دۆزراوه‌ته‌وه. (مدیریة الآثار العامة، 1970، 27-24).

له‌ سه‌ده‌کانی 15 و 14 پ.ز. ئیپراتۆریه‌تی میتانی هه‌ر له‌ ناوچه‌کانی ئارپا‌خا و نوزیه‌وه‌ هه‌تا که‌ناره‌وه‌کانی ده‌ریای ناوه‌راست سنوریکێ فراوانی له‌به‌رده‌ستدا‌بوو، ناوچه‌که‌ش به‌شیویه‌کی گشتی که‌وته‌ ده‌ست میتانییه‌کان که‌ چینیکی ده‌سه‌لاتنداری خوریه‌کان بوون، ناوچه‌ی کویه‌ش که‌ زۆریه‌ی تا ئه‌وه‌که‌ته‌ش خورری نیشین بوو، که‌وتبووه‌ سنوری ئیپراتۆریه‌تی میتانییه‌وه‌. هه‌رچه‌نده‌ تا ئیستا به‌لگه‌ی شوینه‌واری پتیویست ده‌رباره‌ی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ له‌م ناوچه‌یه‌دا نه‌دۆزراوه‌ته‌وه، به‌لام له‌وانه‌یه‌ له‌ داهاتوودا به‌لگه‌ی شوینه‌واری و تۆماری کۆن ده‌ستبکه‌وێت. (Roaf 1994, 134).

له‌ رووی کارگیریه‌وه‌، ناوچه‌ی کویه‌ و ده‌وریه‌ری هه‌ر له‌ سه‌ده‌ی 13 پ.ز. وه‌ که‌وته‌ ده‌ست ئاشوریه‌کان، هه‌رچه‌نده‌ هیچ ئاماژه‌یه‌کی راسته‌وخۆ ده‌رباره‌ی ناوچه‌ی کویه‌ له‌ نووسینه‌ میخیه‌یه‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌دا نییه، به‌لام هه‌رش و فراوخواری ئاشوریه‌کان به‌ره‌و رووباری زینی چووک و روخانی شانشینی ئارپا‌خا بوونه‌ هۆی ده‌سه‌لاقی ئاشوریه‌کان ئه‌م ناوچه‌یه‌ش بگرێته‌وه. له‌م سه‌رده‌مه‌دا دیاری و قوربانی وه‌ک جۆ و هه‌نگوین و میوه‌ و دانه‌وێله‌ی تر له‌ شاری ئیدو (ساتوقه‌لا) وه‌ له‌ ده‌شتی کویه‌وه‌ به‌ به‌لام به‌ رووباری زینی خواروودا ده‌نێردا بۆ بۆ په‌رسه‌گه‌ی ئاشور له‌ شاری ئاشور شاری ئاشور (قه‌لای شه‌رقات). (Postgate 1985: 96-98; Prechel and Freydank 2011: 65.6, p.7).

(Pappi 2018, 101-103).

3.12 شه‌ر و کیشمه‌کیشمی ئیوان ئاشوری و بابلیه‌کان له‌ ده‌شتی کویه

ئاشوریه‌کان که‌وته‌ شه‌ریکی سه‌خته‌وه‌ له‌ ناوچه‌کانی رووباری زینی خواروو و باشوری ده‌شتی کویه، شه‌ره‌که‌ له‌ ئیوان نه‌بوخه‌سه‌ری یه‌که‌م (1125-1104 پ.ز.)ی پاشای بنه‌ماله‌ی هه‌رنه‌ی که‌ناری ده‌ریا و پاشای ئاشوری ئاشور-ئیشا-ئیشی (1132-1115 پ.ز.) بوو، نه‌بوخه‌سه‌ر گه‌مارۆی شاری

(زه‌قو)ی دا که‌ ده‌که‌وته‌ روخی زینی خوارووی له‌ خوارووی ده‌شتی کویه، به‌لام ئاشور-ئیشا-ئیشی توانی شاره‌که‌ له‌ داگیرکردن رزگاریکات، به‌لام پاش ماوه‌یه‌کی تر نه‌بوخه‌سه‌ر هه‌رش دووهمی هه‌ینا و شاری ئیدو (ساتوقه‌لا)ی داگیرکرد، ئه‌مه‌ش واتای ئه‌وه‌ده‌که‌یه‌نێت که‌ توانیه‌تی شاری زه‌قووش داگیریکات و به‌سه‌ر ئه‌و شارهدا به‌ره‌با‌کو‌ر هه‌لکشاوه‌ و گه‌یشتووه‌ته‌ ئیدو له‌ ده‌شتی کویه، به‌لام دووباره‌ ئاشوریه‌کان ناوچه‌که‌ ده‌گره‌وه‌. ئه‌و جه‌نگه‌ له‌سه‌ر ده‌ستبه‌سه‌راگرتنی باوچه‌کانی ئیوان رووباره‌کانی زینی خواروو و سیروان بوو (Na'aman 1994: 34, lines 12-13. Glassner 2004: Chronicle 15, p. 190f). بۆچوون هه‌یه‌ که‌ له‌وانه‌یه‌ نه‌بوخه‌سه‌ری یه‌که‌م ناوچه‌کانی ده‌شتی کویه‌ی گرتبێت، به‌لام ئاشوریه‌کان هه‌ر زوو توانیان ئه‌م ناوچه‌یه‌ بگره‌وه، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌وانیش نه‌یتوانیوه‌ بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ پارێزگاری لێ بکه‌ن، له‌به‌ر هه‌رش ئارامیه‌کان و پاشان دامه‌زراندنی شانشینی ئیدو. (Llop 2011, 594-603; Llop-Radua, 2015, 262).

3.13 قاتوقریه‌یه‌کی کۆتایی سه‌ده‌ی 12 پ.ز. و هه‌رش ئارامیه‌کان بۆ ده‌شتی کویه

له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی 12 پ.ز.دا قاتوقریه‌یک به‌شیکێ زۆری ناوچه‌کانی ميسۆپۆتامیای له‌ ناوچه‌کانی جه‌زیره‌ی رۆژه‌لاتی فوراته‌وه‌ تا ولاتی ئاشور گرته‌وه، ئارامیه‌کان له‌ هه‌موو لایه‌ک زیاتر برسیتر بوون، له‌به‌ر ئه‌وه‌ له‌ سوریاوه‌ به‌ ناوچه‌کانی جه‌زیره‌ (رۆژئاوای کوردستان) هه‌رشیان هه‌ینا به‌ سه‌ر شاره‌ ئاشوریه‌کان و داگیریانکرد، ئاشوریه‌کان به‌شیکیان رووبانکرده‌ ولاتی کیروری (ناوچه‌ی هه‌ریر). ئارامیه‌کان له‌ ساڵی 1114-1113 پ.ز. به‌ره‌و ده‌شتی هه‌ولێر هه‌رشیان هه‌ینا و شاری کیلزی (قه‌سه‌ر شه‌ماووک)یان تالانکرد، و پاشان به‌ره‌و رووباری زینی خواروو و ده‌شتی کویه‌یه‌ هات و شاری ئیدو (ساتوقه‌لا)یان تالانکرد. پاشای ئاشوری تیگلات-په‌له‌زه‌ری یه‌که‌م (1114-1076 پ.ز.) توانی هه‌یز و ده‌سه‌لات بۆ ئاشوریه‌کان بگرێته‌وه، به‌لام له‌دوا‌ی خۆی ده‌وله‌تی ئاشوری توشی لاوازی بووه‌وه، و له‌م سه‌رده‌مه‌ به‌ دواوه‌ له‌ ده‌شتی کویه‌ شانشینیکی ناوچه‌ی له‌لایه‌ن لولوبیه‌که‌نه‌وه‌ دامه‌زرێندرا ئه‌ویش شانشینی ولات و شاری ئیدو بوو. (Marf 2016, 17; van Soldt, et. al, 2013: 214f).

3.14 شانشینه‌یه‌کی شاری ئیدو له‌ ده‌شتی کویه

هه‌روه‌ک له‌سه‌رده‌مه‌ ئاماژه‌مان پێدا شاری ئیدو (ئیتو) که‌ شوینه‌واره‌یه‌کی له‌ دینی ساتوقه‌لای که‌ناری رووباری زینی خواروو له‌ ده‌شتی کویه‌ یه‌کیه‌که‌ له‌ کۆترین شاره‌ ناسراوه‌کانی سنوره‌که، ئه‌م شاره‌ سه‌ره‌تا له‌ چاخی به‌ردینی نوێ دا لادێیه‌ک بووه‌ (زامو 2013، 47-91، van Soldt, 2013, 208). پاشان هه‌روه‌ک شوینه‌وارناس کۆزاد ئه‌حمه‌د تیپینیکرد، بۆ یه‌که‌بجار له‌ سه‌ره‌تای هه‌زاره‌ی دووهمی پ.ز.دا ناوی تۆمارکراوه، له‌ هه‌رشه‌که‌ی پاشا ئیدی-سینی پاشای شانشینی سیمورمدا که‌ به‌ شاری ئیتو (ئیدو) ناوی هه‌یناوه‌ و داگیرێ کردوه. (Ahmed 2010; Ahmed 2012, 267).

له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌رده‌می ئاشوری ناوه‌راسته‌وه‌ له‌ شاری ئیدو و ده‌وریه‌ری شانشینیکی ناوچه‌ی به‌ ناوی شانشینی شار و ولاتی ئیدو داده‌مه‌زریت، دامه‌زرینه‌رانی ئه‌م شانشینه‌ له‌لایه‌ن خه‌لکی ره‌سه‌نی ناوچه‌که‌بوون که‌ تیکه‌له‌یه‌ک بوون له‌ خورری و لولوبیه‌کان، ناوی پاشاکانیان تیکه‌له‌یه‌که‌ له‌ ناوه‌ لولوبی، خورری-ئوراری و ئه‌که‌ددیه‌یه‌کان، ئه‌م شانشینه‌ به‌ شیویه‌کی گشتی ده‌توانی بڵێن

شورای (بنداوه کی) ی کوشکه کی کام تپینی. (van Soldt, et al., 2013, 211)

دهسته دووه می پاشایانی ئیدو ناویان له سر چند خشتیکی قورینی کوشکه کانیان هاتوه، له "همزیانو، ئیدیا، و بائوری (باعوری)".

یه کیک له نووسینه کانی پاشا ئیدیا کوری پاشا همزیانو له سر خشتیک نووسراوه:

"کوشکی ئیدیا پاشای شاری ئیدو، همزیانو [هروه ها ئویش] پاشای شاره کی [ئیدو] بووه." (van Soldt, et al., 2013, 212)

کوشکی پاشا بائوری کوری پاشا ئیدیا بوو، ئویش دوو جوړ نووسینی له ساتوقه لا دوزراوه ته وه، جوړیکان له سر خشتی قورین به قامیش نووسراوه، به لام جوړی دووه میان له سر خشتی قورینی سور وکراو به رهنکی پرته قالی نووسراوه و نووسینه که دوو دپره و له لای سهره وه و خواره وهی خشته که نووسراوه و له سر خشته که ش له نو بیه نه ده دیه نی نازولیکي ته فساینی شیریکي بالدار که سهری مرؤفی هیه وینهی کیشراوه و به رهنکی شوشه یی روپوشکراوه. نووسینی سهره دوو خشته که دوو باره کړنه وهی دوو دپرن و بهم شپوهیه خویندراوه ته وه:

"کوشکی بائوری پاشای ولاته کی ئیدو، کوری ئیدیا، (هروه ها ئویش) پاشای ولاته کی ئیدو بو." (van Soldt 2013, 213).

هروه ها بائوری خشتی رهنکاوره نکی روپوش شوشه یی تریشی بؤ کوشکه که شی به کارهیناوه، یه کیک لهو خشته دوزراوه وینهی ئه سپنکی

وینهی ژماره ۱، دیه نی ئه سپنکی شاهانه و ئه سپه وایتیک له سر خشتی

رهنکاوره نکی کوشکه کی بائوری له شاری ئیدو (ساتوقه لا) دوزراوه ته وه. (له van Solts et al., 2013, fig.5 وەرگیراوه).

ناردنی دیاری له شاری ئیدو (ساتوقه لا) بؤ شاری گیلزانو (ته په حهسه نلو):

یه کیک لهو پارچه شوینه واریه دهگه نانه ی له شوینه واری ته په حهسه نلو (شاری گیلزانو) ی کون له باشوری خورثاوی دهریاچهی ورمی له نریک شنؤ دوزرایه وه سهرقاینکی بهردین بوو که نووسینیکی منخی له سهریوو، که له لاین پاشا بائوریه وه به دیاری نیردراوه، نازاندریت داخو ئه و قاپه بهردینه چ دیاریه کی تیدابوو و بؤ

له م سهرده مه دا شانشینکی لوللوی بوو، له وپه ری باشوری روژثاوی بلاووبونه وهی سنوری لوللوییه کان بوو. ئه وهی که گرنگه، گشت ئه و تومارانه ی له بهر ده ستندان دهرباری ئه م شانشینه توماری پاشایانی شار و ولاتی ئیدو و له شاری ئیدو دوزراوه ته وه، جگه له دوو توماریان نه ییت، یه کیکیان له گردی ته په حهسه نلو (شاری گیلزانو) سهره ی تپه می پ.ز. له نریک شاری شنؤ له باشوری روژثاوی دهریاچهی ورمی، ئه و تریشیان خشتیکی نووسراوه دهگوتریت له دینی کافی ی له روژثاوی روباری زئی له دهشتی کویه له باکوری ساتوقه لا دوزراوه ته وه. ئه گهر پیتو ئه و خشته له لاین خه لکه وه له ساتوقه لا وه نه برایت بؤ کافی ی، ئه و پاشایانی ئیدو له دینی (کافی ی) سنوری ناحیه ی ناشتی وهک ساتوقه لا کوشکیان دروست کړدوه. (van Soldt, et al., 2013, 209ff.).

به پیتی توماری سهر خشته دوزراوه کافی ساتوقه لا (شاری ئیدو) دوو دهسته له پاشایانی شانشینی شار و ولاتی ئیدو ناویان تومارکراوه، دهسته ی یه که م له پاشایانی ئیدو پیکهاتپوون له پاشا "شارا...نی، ئابی-زیری، بائیلانو، و کامتپینی." به لام دهسته ی دووه له پاشایانی ئیدو پیکهاتپوون له "همزیانو، ئیدیا، و بائوری (باعوری)". (van Soldt, 2013, 209)

ژماره یهک له خشتی کوشکه کی پاشا ئابی-زیری له ساتوقه لا دوزرایه وه، خشته کان سی دپرن نووسینیان له سهره، نووسراوه:

"کوشکی ئابی-زیری، پاشای ولاتی شاره کی ئیدو، کوری شارا...نی، که ئویش پاشای ولاتی شاره کی ئیدو بوو. بناغی دیواره کی کوشکه کی ئابی-زیری."

(van Soldt, 2013, 210)

له سهر خشتیکی تری یه کیک له کوشکه کان نووسراوه:

"کوشکی بائیلانو، پاشای ولاته کی شاره کی ئیدو، کوری ئابی-زیری، (ئویش) پاشای ولاته کی شاره کی ئیدو (بوو). کوشکه که ئه وهی که ئه و دروستیکرد، گهره تر له وهی باوانی دروستیانکړد، شوره دیواری (بنداوه کی) کوشکه کی بائیلانو." (van Soldt, 2013, 210)

له م نووسینه دا روون ده پته وه که دهسه لات له شاری ئیدو له کوره وه بؤ باوک گواستراوه ته وه، ئابی-زیری کوشکیکی نوپی دروست کړدوه و له سهر خشته کانی ناوی خوی و باوک و شاره کی نووسیوه و باسی بناغی کوشکه کی خوی کړدوه. هروه ها بایلانوی کوری کوشکیکی گهره تری دروست کړدوه، مه بهست له شوره دیواری بنداوه که بؤ ئه وه بوو، چونکه شاری ئیدو ده که و ته روخی خورثاوی روباری زئی خواروو، ئه مه ش پتوپیستی به وه هه بوو که بناغی کوشکه که شورایه کی به یزی هه ییت بؤ ئه وهی ئاو و لافاو کاری تینه کات. ئه م جوړه له بیناسازی بناغ و شورا له شاری ناشور به هه مان شپوه دروستکراوه بؤ پاراستنی کوشک و په رسته که کان له لافاوی روباری دیچله. (Marf 2016, 286; van Soldt, et al., 2013, 209)

کام-تپینی (نیر-یشیتینی)^۲ کوری پاشا ئابی-زیری بوو، و برای بائیلانو بوو ئویش کوشکیکی دروست کړدوه، له سهر یه کیک له خشته دوزراوه کان له ساتوقه لا که له کوشکه کی کام تپینه وه دهسته و تپوه نووسراوه:

"کوشکی کام-تپینی، پاشی ولاته کی شاره کی ئیدو، کوری ئابی-زیری، (هروه ها ئویش) کوری ولاته کی شاره کی ئیدو بوو. ئه و کوشکه کی که ئه و دروستیکرد، گهره تر له کوشکی باوانی دروستیکرد. بناغی

۸۸۰ پ.ز. چهند هیزشیکي کرده سهر ولاتی زاموا، وهک دهرده که ویت بهم ناوچه پیدایه تیپه ریوه. (RIMA II A.O. 101.1: ii).

له هه لکولینه شوینه وارینه کانی سالی ۲۰۱۱ د له کردی ساتوقه لا، تیمیکي هاو بهشی به شه کانی شوینه واری زانکوی سه لاهه دین-هه ولیر، زانکوی لایدن-هه لندا و زانکوی لایزیگ-ئه لمانیا به شداریبون له دوزینه ویدی شوینه واری شاری ئیدو، تویتهر سهر پهرشتیاری مهیدانی ته که ی زانکوی سه لاهه دین بوو، له ساتوقه لا به لکه به یکی گرنگان دوزینه وه که له وانه به ناماژه بیت بووونی کوشکیکی حه وانه وهی ئاشورناسریالی دووم له ساتوقه لا که ئه وکات پینی دهگوترا شاری ئیدو (van Soldt, et al., 2013: 204). ئه و پارچه شوینه وار به شیکي شکاوه بریتیه له جله لئواسیکی گلینه یی (له م سهرده مه دا له کوشکه کاند به دیواره کاند گلینه یی گهره یی شیوه بازنه یی دریت و خر یان چوارگوشه یی و شیوه پاقلاوه یی به پانی زیاتر له ۴۰ سم و قولی زیاتر له ۳۰ سم دروست دهکران و له دیواره کان دهچهنیدران بو هه لئواسینی رۆب و جلوه رگ به دیواره کاند)، ئه م نمونه یی ساتوقه لا یه کیک له و جله لئواسانه به نه خشی ئه ندازه یی و رووه کی و گوئ رازیندراوه وه و به رنگی شوشه یی رنگاوه رگ رهنکراوه و ناوی پاشا ئاشورناسریالی به خه ق میخی و به دیالیکتی ئاشوری له سه رنوسراوه (وینه یی ژماره ۳)، له نووسینه که دا ئه م به شانه خویندراوه ته وه: "کوشکی ئاشورناسریال، پاشای ولاته که یی ئاشور....." (van Soldt 2013, 213-214)

وینه یی ژماره ۳، پارچه یه که له خشتیکي رازیندراوه، که نووسینی میخی له سه ره و گومان دهکریت له کوشکیکی تایه قی پاشای ئاشوری ئاشورناسریالی دووم له شاری ئیدو (کردی ساتوقه لا) به کارهیندرا بیت، خشته که له ساتوقه لا دوزراوه ته وه. (له 14. fig. van Soldt, et al., 2013, وهرگیراوه).

جینی ناماژه به ئاشورناسریال جگه له شاری ئیدو، خوی له توماره کانی دا دلئیت له شاری ئه تلایلی ولاتی لولوبیه کان کوشکیکی حه وانه وه دروست کردوه (RIMA II A.O. 101.1: ii 53-56). ئه گهر بیت و ئه م کوشکه یی شاری ئیدو به لکه شوینه وارینه کانیشت پشتراستی بکه نه وه ئه و بوو وهک بکه یه که بو

چ پاشایه که یان په رستگایه که نیردراوه، سهری ئه م قاپه له له یه کیک له بینا فه رمیه کانی شاری گیلزانو له چینی چوارم دوزرایه وه (وینه یی ژماره ۲)، نووسینی سه رقا به که به م شیوه به خویندراوه ته وه:

"کوشکی بائوری [قائوری]، پاشای ولاته که یی ئیدو، پشکه شکی خوا وهندی خور نوشیشی کرد" (Muscarella, 1971, 264).

وینه یی ژماره ۲. سه رقا به به ردینه که یی شاری ئیدو، که له لایه ن پاشا بائورییه وه به دیاری نیردراوه بو دهره ویدی شانشینه که یی. (له 21. fig. Dyson, 1989, وهرگیراوه).

ئه م سه رقا به ش وهک شوینه وارینه کانی تری ئه م پاشایه بو سه ده یی تویه م پ.ز. ده که پیته وه. خوا وهندی نوشیشی که له م دهقه دا له سه ر ئه م قاپه ناوی ها تووه له هیچ نووسینیکی تردا ناوی نه ها تووه، له به ر ئه وه یی له بینای فه رمی ژماره دوودا له حه سه نلو (شاری گیلزانو) دوزراوه ته وه که له لایه ن شوینه وارناسانه وه پینی ده ورت بیت ته لاره سوتا وه که یی دووم که هوئیکي گهره یی هه یه و چهند ریز ستون له ناوه راستی هوئه که دا بناغه یان ماوه. (Muscarella 1971: 264f.) ئه م هوئه له کاتی تالانکردن و سوتاندنی شاری گیلزانو دا ئورارتیه کان سوتاندیان و پاشان شاریکی نوئیان له سه ر بنیاتنا یه وه و ناویان نا میشتا. (Röllig 1957-1971, RIA III, 375; Salvini 1995, 25, 41-43, 46; Muscarella 2012, 5-17)

3.15 هیزشی ئاشورییه کان و کوتای شانشینی ئیدو

ئاشورییه کان له سهرده می ئاشوری نویدا سیاسه تیکي فرواخوازی نوئیان دهسپتیکر ده وه، واده رده که ویت له سه ره تایی سه ده یی تویه می پ.ز. دا ئاشورییه کان هیزشیان کرد بیته سهر شانشینی ئیدو و کوتایان به ده سه لاتی ئه م شانشینه یی دهشتی کویه هینا بیت. یه که م پاشای ده ولته قی ئاشوری نوئ (۹۱۱-۶۱۲ پ.ز.) ئه ده د-نیراری دووم (۹۱۱-۸۹۱ پ.ز.) له توماره شاهانه کانی دا دلئیت: من "ولاتی ئیدو (و) زه قوی خسته سهر سنوری ولاته که یی خوی و (بوونه) قه لاکانی ولاتی ئاشور" (RIMA II/I: A.O.99.2 34). پاشایانی ئاشوری یه که له دوا ی یه که وینه داگیر کرده وهی ناوچه که، له گهل مردنی ههر پاشایه کی ئاشوریدا خه لکی ناوچه راده به رین و پاشای نوئی ئاشوری ناچار بوو دووباره هیزش و داگیرکاری دهسپتیکر ده وه بو ناوچه که، ئاشورناسریالی دووم له دهره وهری سالانی ۸۸۲-

روژه‌ه‌لاتی ده‌شتی کۆیه بێت، ئەمه له بارێکدا به‌ه‌گەر دوو شاری ئیدو بوونیان نه‌بوو، چونکه وردەکاری ده‌قەکان و نیشان د‌ه‌دات که دوو شاری ئیدو له ده‌ربه‌ری رووباری زێ هه‌بوو، شاری ئیدو ده‌شتی کۆیه و شاریکی تریش له روژه‌ه‌لاتی ده‌شتی بتوین، ئەمه‌ش تهن‌ها گرمانه‌یه‌که. تا ئیستا هه‌لکۆینه شوینه‌واریه‌کانی ساتوقه‌لا به‌شه‌ گرنگه‌کانی کوشکی پاشایانی ئیدویان نه‌دۆزیوه‌وه، به‌لام له سالی ۲۰۱۰دا توێژەر وه‌ک به‌شیک له تهمی هاو‌ه‌شی کهنه‌پشکنینه‌شوینه‌واریه‌کان له ساتوقه‌لا به‌هاو‌کاری ئەندامانی تری ته‌مه‌که‌ توانی بگاته به‌شیکێ تابه‌تی کوشکه‌که ئەویش به‌شی خزمه‌تگوزاری و چیش‌تێنانی کوشکه‌که‌یه، که تێیدا چه‌ندین ئاگردان و تهن‌وور و هه‌روه‌ها دیواریکی دوو به‌زی به‌هیز دۆزرایه‌وه. (زاموا ۲۰۱۳، ۴۷-۹۱) ده‌رواند‌رێته وێنه‌ی ژماره ۴.

وێنه‌ی ژماره ۴: توێژەر له‌کاتی دۆزینه‌وه‌ی به‌شیک له دیواری روژئاوای کوشکی پاشایانی ئیدو له ساتوقه‌لا و تۆمارکردنی وردەکاریه‌کان. (فۆتۆ به‌شی شوینه‌وار زانکۆی سه‌لاح‌ه‌دین ئەرشیفی ۲۰۱۰).

3.17. میله‌به‌ردینه‌که‌ی کانی ده‌ربه‌ند و نووسینه‌که‌ی میخیه‌که‌ی سه‌ری

له سالی ۱۹۷۲ دا، مۆزه‌خانه‌ی هه‌ولێر میلیکی به‌ردینی شکوی له هه‌ولاتیانی ده‌یی کانی ده‌ربه‌ندی کۆیه ک‌ری، میله به‌ردینه‌که‌ نێردرا بۆ مۆزه‌خانه‌ی عێراق له به‌غداد و له‌وئ تۆمارکرا و ژماره (۷۵۱۷۳.م.ع.۶) ی پێدرا. میله‌که به‌رزیه‌که‌ی ۵۱.۷سم و به‌رزیه‌که‌ی ۳.۴سم و پانییه‌که‌ی ۱۸.۸سم بوو. (Abadah 1972: 77-79, fig.5-9).

شوینه‌وارناسانی مۆزه‌خانه‌ی عێراقی هه‌ولێراند نووسینه‌که‌ بخوێنه‌وه، به‌لام نووسینه‌که‌ هه‌له‌ی تێدا به‌وه‌یه‌یه‌ له‌کاتی خۆیدا ئەم میله به‌ردینه بۆ پاشایه‌کی ناوچه‌که هه‌لکهن‌دراوه، ئەو هونه‌رمه‌نده په‌یکه‌راتاشه‌ی که میله‌که‌ی هه‌لکهن‌دوه نه‌زانیه نووسینی بزما‌ری بنووسیت و بخوێنه‌وه، له‌وانه‌یه هێنا میخیه‌که‌ی له‌سه‌ر میلی پاشایه‌کی تر وه‌رگرتبێت و به‌تیکه‌لی وێنه‌ی کیشانه‌ته‌وه، له‌به‌ر ئەوه تا ئیستا خوێندنه‌وه‌یه‌کی روون بۆ ئەم نووسینه‌که‌راوه. (Abadah 1974, 78). تێبینیان کردوه‌که ئەو په‌یکه‌راتاشه‌ی که ئەم میله‌ی دروستکردوه، نووسینه‌که‌ی پێدراوه بۆ ئەوه‌ی له‌سه‌ر به‌رده‌که هه‌لی بکه‌نیت و بینووسینه‌وه، به‌لام وادیاره په‌یکه‌راتاشه‌که‌ خوینه‌واری نه‌بووه، له‌به‌ر ئەوه هێناکانی زۆر به‌په‌چ‌په‌چ‌ی نووسیه و هێنایه‌کی بۆ دوو له‌ت یان زیاتر دابه‌شکردوه و وه‌ک هێنای سه‌ره‌خۆ نووسیه‌ی، بۆ نمونه له‌م نووسینه‌ی سه‌ره‌ده‌که‌دا ناوی سێ که‌س ده‌رده‌که‌ون، که

هێرشکردنه سه‌ر ناوچه‌کانی تریش به‌کاربه‌ینیات، یان وه‌ک پێشوازی له شاندی ناوچه‌که‌و ناوچه‌کانی ده‌روبه‌ر بۆ وه‌رگرتن و کۆکردنه‌وه‌ی باج و سه‌رانه له خه‌لکی ناوچه‌که‌.

3.16. سه‌ره‌خۆبوونه‌وه‌ی شاری ئیدو و هێرشه‌که‌ی شالمانیسه‌ری سیهم

له تۆماره شاهانه‌کانی ئاشورناس‌ریالدا ده‌رده‌که‌وت که خه‌لکی ناوچه‌که‌ چه‌ند جاریک د‌ژی ئاشورناس‌ریال راپه‌ریون، هه‌ر له‌به‌ر ئەوه‌شه که سێ هێرش کردوه‌ته سه‌رناوچه‌که‌ بۆ دام‌رک‌دنه‌وه‌ی شو‌رشه‌کانی و‌لاتی زاموا و به‌م ناوچه‌یه‌دا تێپه‌ریوه. له‌وانه‌یه له د‌وای مه‌رگی ئاشورناس‌ریال، ناوچه‌که سه‌ره‌خ‌ب‌و‌ی وه‌رگرتبێته‌وه، هه‌ر له‌به‌ر ئەمه‌شه شالمانیسه‌ری سیهم، که جیگه‌روه و ک‌و‌ری ئاشورناس‌ریال بوو هێرشیکێ سه‌ربازی توندی کردوه‌ته سه‌رناوچه‌که، له‌م هێرشه‌دا باس له شاره‌کانی ناوچه‌که‌ ناکات، به‌لک‌و باس له مه‌رک‌ه‌کانی ناوچه‌که‌ و جه‌نکیکی ئاوی ده‌کات، له‌م هێرشه‌دا شالمانیسه‌ر به‌م ناوچه‌یه ده‌لێت و‌لاتی مازاموا، له تۆماریکێ تریدا ده‌رباره‌ی هه‌مان جه‌نگ پێی ده‌لێت زاموای ناوه‌وه (زاموا-شا-بیتانی/زاموا-شا-بیتانی)، ئەمه‌ش به‌لگه‌یه‌کی گرنگه‌ بۆ ئەوه‌ی تێگه‌ین که ئەم ناوچه‌یه‌ی ده‌شتی کۆیه و ده‌روبه‌ری زێی کۆیه/زێی خواروو به‌شیک له دانیش‌توانه‌که‌ی لوللوی بوون، ته‌نانه‌ت ناوی پاشاکنیش ئەو راستیه‌یه ده‌سه‌لمێن. (Marf 2016, 17; van Soldt, et. al, 2013: 214f).

له سالی چواره‌می فه‌رمانه‌روایی شالمانیسه‌ری سیهمی ئاشوریدا هێرشیکرده سه‌ر و‌لاتی ئیدو، شالمانیسه‌ر به‌م شیوه‌یه باسی هێرشه‌که‌ی ده‌کات:

"به‌ره‌و و‌لاتی مازاموا سوپاکه‌م جو‌ل‌اند، چومه‌ ده‌ربه‌ندی شاخی بونایسه‌وه و نزیک بوومه‌وه له شاره‌کانی پاشا نیکدێی (و) نیکدێی. ئەوان ترسان له‌وه‌ی که پروه‌په‌رووی برسه‌کی چه‌کاکام و گه‌ردهلوی هێرشه‌ تونده‌که‌م بنه‌وه، هه‌موو رایانکرد بۆ به‌له‌مه‌ له‌قامیش دروستکراوه‌کانیان له‌سه‌ر ده‌ریاکه. من د‌وايانکه‌وتم له‌(سه‌ر) مه‌شکه‌ی فووتیکراو که له پێستی بز (دروستکراو)، شه‌ریکی گه‌ره‌م له ناوه‌راستی ده‌ریاکه‌دا ئەنجامدا. ئەوانم به‌زاند و ده‌ریاکه‌م وه‌ک خوری ره‌نگ سور به‌ خوی ئه‌وان سورکرد (RIMA III A.0.102.2. ii 75b-78a, p.22).

له ده‌قیکی تردا شالمانیسه‌ر ده‌لێت: "له‌ناو جه‌رگه‌ی شاری ئاشوره‌وه سوپاکه‌م جو‌ل‌اند و به‌ ده‌ربه‌ندی شاخی کوللاردا تێپه‌ریم و داگه‌ر‌مه‌ خوارێ بۆ و‌لاتی زاموای ناوه‌وه (زاموا شا بیتانی/زاموا شا بیتانی)، شاره‌کانی پاشا نیکدێرا، پاشا ئیدداتییه‌که‌م گرت. پاشاوه‌ی سوپاکه‌یان سواری به‌له‌می له قامیش دروستکراو بوون و به‌ ده‌ریادا رایانکرد. منیش سواری به‌له‌مه‌کان که له پێسته‌ی فووتیکراو دروستکراو بووم و به‌ خیرایی د‌وايانکه‌وتم. من ئەوانم له ناوه‌راستی ده‌ریاکه‌دا به‌زاند (و) تالانکردن". (RIMA III A.0.102.6 ii 10-15, p.36).

له تۆماره‌که‌دا جاریک باس له ده‌ربه‌ندی شاخی بونایس و جاریکی تریش باس له ده‌ربه‌ندی شاخی کوللار ده‌کات، هه‌رچه‌نده ئەگه‌ر له شاری ئاشوره‌وه سوپاکه‌ی به‌ریکردبێت پێوستی نه‌ده‌کرد خۆی بگه‌یه‌نیت شاخی کوللار که پ‌س‌پ‌و‌ران پ‌ی‌یان وایه شاخی کولاره‌ی روژه‌ه‌لاتی ده‌شتی بتوینه له روژه‌ه‌لاتی رووباری زێی خواروو (ده‌ریاچه‌ی دوکانی ئیستا). به‌لام ده‌رباره‌ی ده‌ربه‌ندی شاخی بونایس زانیاری له‌به‌ر ده‌ستدا نییه، ئەگه‌ر بێتو مه‌به‌ست له شاره‌کانی پاشا نیکدێرا چه‌ند شاریک بێت له ده‌شتی کۆیه و مه‌به‌ست له ئیدداتییه‌کان یان ئیدویه‌کان خه‌لکی و‌لات و شاری ئیدو بێت، ئەوا ده‌بێت ئەو ده‌ربه‌نده له یه‌کیک له شاخه‌کانی

له سنوری ناحیه‌کانی ته‌فته‌ق و ناشتی چه‌ندین شوینه‌واری ئەم سەردەمە تو‌مار‌کراون وەک گردی دارپه‌روو له‌گۆزی، قه‌لای بازی له‌تاله‌بانی گچ‌که، باسکه دریز له‌قوربه‌رازه‌ی گه‌وره، باسکه خزی‌م له‌بۆگد، بانه‌خه‌راکه له‌بانه‌گولان، تالی دار له‌میزگه، خه‌رابه‌ی چال‌کان له‌بانه‌گولان، چیا به‌لکه له‌ئیلنجای گچ‌که، خه‌رابه‌ی حاجی شه‌ریف له‌گۆمه‌شین، خه‌رابه‌ی همه‌مە مسته‌فا له‌دارپه‌سه‌ر، گرد خه‌راکه له‌ته‌که‌لتو، خه‌رابه له‌دیی خه‌رابه، گرد خه‌رابه له‌ناسر ئاغا، خوله‌ره‌جا له‌شیواشۆک، ره‌زی به‌غارە و گاور چه‌م له‌کافی ئەللا (ئیه‌للا؟)، سه‌رقون‌کران له‌بۆگد، گردی سه‌رکیلان له‌داوداوه، قه‌لای سیکرد‌کان، گرد قه‌لای شیخان له‌بانی قه‌لای شیخان، گردی شیخ محمەد له‌بانی ماران، خه‌رابه‌ی شیدلی له‌تاله‌بانی گه‌وره، شه‌بتان، غه‌ریب شار و قه‌لاتوک له‌کافی ده‌ریه‌ند، قه‌لای خری مالان له‌باغه‌جینر، خه‌رابه‌ی کون له‌تاله‌بانی گه‌وره، قه‌لاته‌گرد له‌شاخه‌پیسکه، قه‌لای سارتک، قه‌لای کوشکی کانی کورده، گردی کانی گۆزه له‌تاله‌بانی گه‌وره، گردی که‌قره له‌موخه‌ره‌س، قه‌لای وه‌رش له‌نهره‌چین. (مدیرية الآثار العامة، 1970، 27-24).

وینیه‌ی ژماره ٦: یه‌کیک له‌گرده شوینه‌واریه‌کانی سەردەمی چاخی ئاسنین/ئاشوری نوێ له‌سنوری دیی شه‌وگێڕ له‌ده‌شتی کویه. (فۆتۆ توێژه‌ر ٢٠١٢).

3.19 سەردەمی میدی (٦١٥-٥٥٠ پ.ز.)

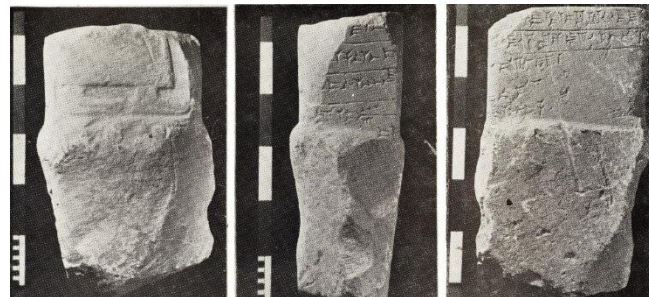
میدییه‌کان له‌دوای سالی ٦١٥ پ.ز. که‌شاری ئارپاخا (که‌رکوک)یان له‌ده‌ستی ئاشورییه‌کان رزگارکرد ناوچه‌ی کویه‌شینان که‌وته‌بن ده‌ست و به‌ره‌و شاری ئه‌ربێلا کشان، له‌دوای ٦١٢ پ.ز. هوه‌که‌شاری نه‌ینه‌وايان گرت و ده‌وله‌تی ئاشورییان روخاند، توانیان بۆ ماوه‌ی شه‌ست و دوو سال ده‌وله‌تیکی به‌هیز دابه‌زێن و سنوره‌که‌یان فراوانکرد و کردیانه ئیمراتۆرییه‌تیکی فراوان که‌هه‌موو ئێران و کوردستان و به‌شێک له‌ولاتی ئەنادۆلی ده‌گه‌رتوه. (Gadd 1923: Tablet B.M. 21, 901; Radner 2003, 37ff). شوینه‌واری ئەم سەردەمه‌ له‌ناوچه‌ی کویه تا ئیستا به‌که‌می تو‌مار‌کراون، جگه‌ له‌هه‌ندیک پاشاوه‌ی بیناسازی و ژماره‌یه‌ک گۆڕ که‌له‌گردی ساتوقه‌لای له‌ئه‌نجامی کهنه‌ویشکینه شوینه‌واریه‌کانی سالی ٢٠١٠-٢٠١١ دا دۆزرانه‌وه. به‌شێک له‌گۆره‌ دۆزراوه‌کانی ساتوقه‌لای و کلینه‌کان بۆ ئەم سەردەمه‌ ده‌گه‌رانوه. (van Soldt, et al., 2013, 205, 209; Pappi 2018, 298, 300-303).

3.20 سەردەمی هاخامه‌نشی فارسی (٥٥٠-٣٣١ پ.ز.)

به‌رووخانی ئیمراتۆرییه‌تی میدی له‌سالی ٥٥٠ پ.ز. له‌لایه‌ن کورشی میری فارسه‌وه چه‌ند گۆرانکاری و رووداوێک له‌م ناوچه‌یه‌ روویاندا. له‌سالی ٥٤٨ پ.ز. کورش به‌ناوچه‌کانی باشوری کویه‌دا تییه‌ری و له‌خوار شاری هه‌ولیره‌وه له‌رووباری دیچه‌له‌په‌یه‌وه و به‌ره‌و باکووری و کوردستان و ولاتی لیدی له‌ئه‌نادۆل

دیاریکه‌ری هیای که‌س (پیای) له‌پیش ناوه‌کانیان نووسراوه، که‌سیکیان دووجار ناوی دووباره‌نووسراوه‌ته‌وه له‌دوو دێری یه‌ک له‌دوای یه‌کدا، ئەوه‌ی جینی ئاماژه‌یه‌ پاشاکانی شاری ئیدو ناوه‌کانیان له‌سه‌ر خشته‌کانی ساتوقه‌لای و نووسینه‌کانی شالمانیسه‌ری سینه‌میشدا به‌هه‌مان شیوه به‌هه‌مان پێشگر بۆ ناوی که‌س(پیای) ده‌ستپێده‌کات، له‌به‌ر ئەوه‌ ناوه‌کانی سه‌ر میله‌که‌ی کانی ده‌ریه‌ند به‌هه‌مان شیوه له‌وانه‌یه‌ ناوی پاشای ناوچه‌که و یان دۆزمنانی پاشای ناوچه‌که‌بن. له‌داهاتوو‌دا هه‌ولده‌ده‌ین نه‌ینی ئەم نووسینه‌ زیاتر بجه‌ینه‌روو.

میله‌ به‌ردینه‌که به‌شی سه‌ره‌وه‌ی شکاوه و له‌به‌شی خواروه‌یدا ئەوه‌ی که‌ماوه‌ته‌وه له‌دوو لایدا نووسینی میخی ده‌ده‌که‌ویت، له‌لایه‌کی تردا دیه‌نی مرۆفیک ده‌ده‌که‌ویت که‌ته‌نها به‌شێک له‌قاچه‌کانی و به‌شی خواروه‌ی جلوه‌یه‌که‌ی ده‌ده‌که‌ویت، که‌جلوه‌یه‌کی ناودامانی دریزی له‌به‌ردایه و تاسه‌ر قوله‌پێی هاتوو و به‌شی خواروه‌ی جله‌که به‌گۆلینه‌که رازیندراره‌ته‌وه. و پێلایه‌کی له‌پێدایه و روویکردوو‌ته‌لای راست و له‌باری رۆیشته‌دا. به‌پێی جوۆری جلوه‌یه‌ک و پێلایه‌که‌ی بێت میژوو‌وه‌که‌ی ده‌گه‌رینه‌وه بۆ سه‌ده‌ی نۆیه‌م تا سه‌ده‌ی چه‌وته‌می پ.ز. به‌شی خواروه‌ی به‌ردی میکه به‌شیوه‌یه‌که له‌وانه‌یه له‌سه‌ردەمه‌ کۆنه‌کاندا له‌زه‌وی چه‌قیندراییت. (وینیه‌ی ٥).

وینیه‌ی ٥. سنی لای میله‌ دۆزراوه‌که‌ی کانی ده‌ریه‌ند له‌دوای نووسینی میخی و لایه‌کی وینیه‌ی که‌سیکی له‌سه‌ر هه‌لکه‌نده‌راوه. ب. وینیه‌ی کیشراوه‌ی نووسینه‌که‌ی سه‌ره‌رده‌که له. (Abada 1974, fig.5-7) و ده‌گیراوه.

3.18 گرنگ‌ترین ناوچه شوینه‌واریه‌ تو‌مار‌کراوه‌کانی سەردەمی چاخی ئاسن و سەردەمی ئاشوری نوێ له‌کویه و ده‌وره‌یه‌دا:

جگه‌ له‌شوینه‌واره‌کانی ساتوقه‌لای، کانی بی و کانی ده‌ریه‌ند، شوینه‌واره‌کانی چاخی ئاسن به‌تایبه‌ت شوینه‌واری سه‌ده‌کانی نۆیه‌م تا چه‌وته‌می پ.ز. که‌هاوسه‌رده‌مه له‌گه‌ل سەردەمی ئاشوری نویدا له‌رووینبویه‌کانی ده‌زگای گشتی شوینه‌واری عێراقیدا له‌سالانی ١٩٥٤-١٩٥٥ دا تو‌مار‌کراون وەک شوینه‌واره‌کانی باغه‌چه له‌گۆمه‌شین، ئاریان، گردی به‌رد له‌شیخ ئەملوان، بشاریا له‌هه‌رمۆته، قه‌لای جیک، خه‌رابه له‌حاجی قه‌لای، خه‌راکه له‌ئه‌شکه‌وت سه‌فا، خه‌رابه له‌دوندارو، سنی کانیا و ره‌زه میری له‌پینازۆک، شیخ محمەدی دیری (مه‌ربینا قه‌دیشا) له‌تۆززاوا، قه‌لای شیله، قه‌بیایا له‌گۆمه‌شین، قه‌لای باجوان، قه‌لایچینی خواروو له‌تیارۆک، قه‌لایچینی سه‌روو له‌تیارۆک، قه‌لای گردی له‌گۆگته‌په، قوچک له‌گۆمه‌شین، گردی قوچی له‌باموردکان، گردی فوره و گردی نيسک له‌شه‌وگێڕ، کاشمه له‌ته‌که‌ور، گردی کافروشی، خه‌رابه له‌کافی که‌وان، که‌له‌کاوی له‌گۆمه‌شین، گرتک له‌یاره‌میش، گردی گه‌وره له‌باموردکان، قه‌بره وکه له‌موبس. (مدیرية الآثار العامة، 1970، 27-24).

ئەسکەندەری مەکدونی لە جەنگی ئەرییلادا لە نزیك رووباری زینی گەورە توانی بەسەر سوپای داریوشی فارسیدا سەرکەوێت. گریکی و یونانیەکان توانیان بۆ ماوەی زیاتر لە ۲۵۰ سال فرامانپەروایان کردوو. لە سنوری ناوچەدا چەند شوێنەواریک وەک شوێنەواری ئەم سەردەمە تۆمارکراون بەلام تا ئێستا هەلگۆلینی شوێنەواریان تێدا نەجام نەدراوه، وەک شوێنەواری خەرابە شیخ محەمەد لە گۆمەشین لە رۆژئاوای کویه، هەروەها لە شوێنەواری قەلاتوک لە دینی کانی دەریەندی سنوری سنوری تەقەق. (مدیرية الآثار العامة، 1970، 24-27).

3.22. سەردەمی ئەشکانی

لە سالی ۱۳۸ پ.ز. ئەشکانییەکان توانیان دەسلەاتی گریکە سەلوقییەکان لە ناوچەکە کوتای پێپتین. بە درێژایی سەردەمی ئەشکانی ناوچەکانی کوردستان نیچە سەربەخۆبون، ناوچە کویه دەکەوتە سنوری شانیشینی ئەدیابین (حەدیاب) کە پایتەختەکە لە شاری ئەرییلا بوو، هەندیک جاریش پایتەختەکە گۆردراوه بۆ شاری حەزە (عەزە) لە دەشتی هەولێر، ماوەیەکیشتە کە شاری (توتن ئەشر) بوو کە تا ئێستا نەدۆزراوەتەوه، بەلام لەوانەیە لە رۆژھەڵاتی هەولێر بووبێت، بۆ نمونە شوێنەواری نەخشە هەلکەندراوەکانی میرقوڵی و رەبنە و شوراکلیان لە دامین و سەرچای پیرمەگرون بۆ هەمان سەردەم دەگەرێتەوه (زامو و ئامیدی ۲۰۰۹). لەم سەردەمدا شاری ئەرییلا چەندین جار توشی هێرشێ رۆمەکان بوو، بەلام تا ئێستا وردەکاری دەرباری ناوچە کویه لەبەردەستیدا نییە. لەم سەردەمدا شازن هیلینا و شازادە ئازات (ئازاد) کۆری کە فەرمانپەرەیی شانیشینی ئەدیابین بوون و ناوچە کویهش لە سنوری ئەواندا بوو ئاینی خۆیان گۆری و بوونە جوو. (غەفوری ۲۰۱۴، ۳۲-۳۸). لەو ناوچە شوێنەواریانە کە لە سنوری کویه لەلایەن بەریوەبەری گشتی شوێنەواری عێراقەوه تۆمارکراون و بە شوێنەواری ئەم سەردەمە دادەنرێن شوێنەواری بشارنیا یە لە هەرمۆتە، شیخ محەمەد لە گۆمەشین، قەلاتچینی سەروو لە دینی تیمارۆک، کاو لە قاوی لە گۆمەشین، قەلاتی سیکردکان، قەلاتوک لە کانی دەریەند، گردی قەمەر عەلی لە کۆنە گۆرک. هەروەها هەندیک سەکی شانیشینە نیچە سەربەخۆکان لە ساتوقەلا دۆزراوەتەوه. (مدیرية الآثار العامة، 1970، 24-27). هەروەها لە سالی ۲۰۱۰ دا کاتیکی توێژەر لەگەڵ تیمیکی هاوێش لە ساتوقەلا سەرقالی هەلگۆلینی شوێنەواری بووین، خەلکی ناوچەکە ژمارەیک سەکی شانیشینە ناوچەییەکانی سەردەمی ئەشکانییەکانیان دۆزیبوووە نیشانیاندا، بەداخەوه ئەو کات ئامادەنەبوون بیدەنە مۆزەخانە، ئەو سکاڵە میژوویان بۆ ئەم سەردەمە دەگەرێتەوه.

شوێنەواری سەرمەیدان یەکیکە لە شوێنەوارەکانی دەشتی کویه، لە باشوری خۆرھەڵاتی دینی لێ. خەلکی ناوچەکە پێی دەلێن بانوی بێد. لە سالی ۱۹۹۸ کەنەوشکینی شوێنەواری لەلایەن تیمیکی مۆزەخانە سلیانییەوه تێدا نەجامدرا. گۆریکی لاکیشی درێژییەکی ۳،۷۰ م و پانییەکی ۲،۳۰ مەتر و دەروزییەکی ۷۰ سم، هەیه دەکەوێتە رۆژئاوایەوه، بەرزێ زەوی گۆرەکە ۵۰ سم و پانییەکی ۷۰ سم، درێژییەکی ۶۸ سم و بەرزییەکی ۱، ۱۰ م (۱۹۹۸، ۱۶۰). ژۆری گۆرەکە چوار تاقی تێدا یە بۆ دانانی دیاری و هەندیک کات بۆ دانانی نووسینی کە تێدا ناوی خاوەنی گۆرەکە (مردووەکە) دەنوسرێت لەگەڵ دۆعا و ناوی خاوەندەکان. و تاقەکانی تریش بۆ دانانی چرا و دیارییەکانی تر بۆ مردووەکە. دیواری گۆرەکە بەرزییەکی ۲،۸۰ م و پانییەکی ۶۰ سم ماوەتەوه. زەوی ناو گۆرەکە خشتێزکراوە بە خشتی چوارگۆشە (۳۴ x ۳۴ م)، جۆری دووهمی

رۆیشت. بەم شیوەیە ناوچەکە بوو بە بەشیک لە ئیپراتۆرییەتی هاخامەنشی فارسی، بەلام دواي کەمتر لە سنی دەیه خەلکی ناوچەکە دژی فارسەکان راپەرین، ئەوەبوو لە سالی ۵۲۲ پ.ز. لە شاری ئەرییلا/هەریرا(قەلاتی هەولێر) خەلکی ناوچەکە دژی فارسەکان راپەرین، لەوی ئەوەیەکی کەنجوسەرە بەناوی چیتراتەخا سەریەرشتی راپەرینەکی دەکرد، بەلام پاشای نوینی هاخامەنشی داریوسی یەکەم (۵۲۲-۴۸۵ پ.ز.) سوپایەکی تیکەل لە میدی و فارسی بەسەرکردایەتی سەرکردەیک سەربازی میدی لەناو سوپای فاردای بەناوی تەھاسپەدە بۆ دامرکەندەوهی راپەرینەکان نارد و توانی راپەرینەکان دابەرکینتەوه و چیتراتەخا و زیاتر لە جوارسەد پیاوی شار دەست و قاچیان پەرێندرا و چاویکیان کۆترکا و پاشان تیلترینکران و لەبەردەم دەروازی شار هەلواسران. (Von Voigtlander, 1987, 57-58). هەرچەندە تۆمارەکی نەخشی شاخی بیستون کە پاشا داریوسی یەکەمی فارس بە بۆنە دامرکەندەوهی ئەم راپەرینەوه بە هەرسێ زمانی فارسی-میدی، بابلی و ئیلامی و بە هەردوو خەتی میخی و ئارامی تۆمارکەردوون تەنها باس لە شاری ئەرییلا دەکەن لەم ناوچەیدا، لەبەر ئەوە وردەکاری دەرباری ناوچە کویه نازانین، بەلام بە شیوەیەکی گشتی دەتوانین مەزەندە ئەوه بکەین کە ئەم ناوچەیش لەوانەیە بەشیکبووین لەو راپەرینە، ئەم گریمانە دۆزینەوهی شوێنەواری و دەقی کۆن لە داھاتوودا پشتراستی دەکەنەوه یان نا، بەلام دەرنەجامی سەرکۆتکردنی ئەم راپەرینە کاریگەری لەسەر ئەم ناوچەیه هەبوو، بۆ نمونە داریوسی یەکەم ئیپراتۆرییەتەکی بۆ ۲۱ بیست و یەک ساتراپی (پارتیزگار) دابەشکرد، یەکیک لەوانە ساتراپی میدیاوو، لەوانەیە ناوچە کویه کەوتبێتە سنوری ئەم ساتراپییەوه. لە خۆرھەڵاتی کویه و لەبەری خۆرھەڵاتی رووباری زینی خواروو لە دەشتی بتوین، شوێنەوارناسانی بەریوەبەری گشتی شوێنەواری عێراق لە سالی ۱۹۵۸ دا شوێنەواری کۆشکی میدیان لە گردە دیم دۆزییەوه (التکریتي ۱۹۶۰، ۹۳-۱۱۰). ئەم کۆشکە بۆ کوتاییەکانی سەدە شەشمی پ.ز. دەگەرێتەوه، واتە سالی دواي ئەم راپەرینە. لەم کۆشکەدا جگە لە هیلکاری هۆل و ژوور و بەشەکانی کۆشکەکە چەندین کەلوپەلی برۆنزی دۆزراوە کە هاویشیوە کەلوپەلەکانی شاری پیرسیپولیس و ناوچەکانی تری هەمان سەردەم بوون، ئەم کۆشکە لەوانەیە کۆشکی فەرمانپەرەیی میدییەکان بووبێت کە سەر بە ساتراپی میدیاوو، ئەم فەرمانپەرە ناوچەییە لەلایەن فارسەکانەوه پەسەندکراوه، ئەمە جگە لەوهی گۆرە ئەشکەوتەکانی قرقاپان لە رۆخی چەمی رەزان/چەمی ریزان بۆ هەمان سەردەم دەگەرێتەوه، لەبەر ئەوە لەوانەیە گۆرەکە گۆری میرە میدییەکانی هەمان کۆشکەکە گردە دیم بووین، بەلام نازانین کە داخۆ میرەکان دەسلەاتیان بەسەر ناوچە کویهدا هەبوو یان نا. (Marf 2016, 362)

کوتای سەردەمی هاخامەنشی بە شەری بەناوبانگی ئەرییلا (شەری گەوگەمیلا) لە ۱ تشرینی یەکەمی سالی ۳۳۱ پ.ز. دا بوو، لە ئەنجامی ئەم شەڕەدا ئیپراتۆرییەتی فارسی هاخامەنشی رۆخوا و دەسلەاتی ئەسکەندەر و یونانیەکان گەیشتە ناوچەکە. (مارف ۲۰۰۹). شوێنەواری ئەم سەردەمە تا ئێستا تەنها لە گردی ساتوقەلا دۆزراوەتەوه و کە یتکەتوون لە ژمارەیک گۆر. (Pappi 2018, 300-303).

3.21. سەردەمی ئەسکەندەر و سەلوقییەکان

بازنه یی و چوارگوشه ده کړیت، به لام له هیلکاریه که دا تهنه بکه ستونی چوارگوشه خراوته پروو. (شونیه وارناسیک، ۱۹۹۸، ۱۴۳-۱۴۹؛ کلوپس ۲۰۰۸، ۱۸-۲۸). دوزینه ووی مورویه که هتای چای له سهره، هروها دره میکی زیوی شکوی سهرده می خلیفی عیاسی نه بوجه عفری مه نسور له لای دیواری روزه لاتی شور که دوزراوته و نه ده خا ته ورو که له وانه یه تم بینا ته تا سهرده می عیاسیه کان به کاره یندراییت. (شونیه وارناسیک، ۱۹۹۸، ۱۵۱-۱۵۲). له وه سفی نه و گلینه یی که دوزراوته و نه هیچان نه خشی رهنکاره ینگان له سهر نییه، هروها له راپورته که یاندا تیمه که میژووه که یان دیارینه کړدوو و وینه یی گلینه کانیشیان ناروونه تا بتواین سهرده می کانیا ن بزانن. ژماره یی که گور له ناوکوپه دا له ژیر زوی هوله گه ورو دوزراوته و نه. (شونیه وارناسیک ۱۹۹۸، لا. ۱۴۲). (نخشی ژماره ۲).

له ئیستادا بوجو نیکی تریش خراوته پروو که گویا نه و بینا یی له لایهن هندی که شونیه وارناسه و ناو نراوه په رستگی زهرده شتی شیه، دیزه یان که نیسه یه. (د. نهرمین علی محمده نه مین) له کونفرانسه دا توژینه ووه یی تاییه ت بهم باسه پیښه که ش ده کات، به لام تیمه پشان وایه له ئیستادا پشتر استکرده ووی نه تم دوو بوجوونه دژیه که سهخته، چونکه له گهل هه لکولنی شونیه واریدا تیمه شونیه وارناسه که له سالی ۱۹۹۸ و دواتر دا شونیه که یان توژنه کړدوو، له بهر نه ووی شونیه که یان به په رستگی زهرده شتی بینوه، له بهر نه ووه هه ولدراوه هندی که زیاد کړدن و گورانکاریش بکړیت، نه مهش له بهر اورد کړدن پلانی بڼا که وینه کانی هه لکولنه شونیه واریه که دا بهروونی ههستی پیښه کړیت، دهشکړیت ههردوو بوجوونه که راستن، چونکه له بیرمان نه چیت نه تم ناوچه په له گهل هه لکشان و داکشانی ساسانی و بیره نیشدا، جکه له کوشتو پری خه لکه که یی سوتاندن و ویران کړدن، په رستگه و کلنسه کانی یه کتریان ده گوری. نه مهش بونونه بهروونی له باسی مارقهر داغ که له بڼه رتدا فهرانده یی که ساسانیه کان بووه و ناوچه کانی نوسه یی تا گهرمبانی به دهسته ووه بووه و، به یی کړو تلو جیای سرعت که (نه دی شیر) شه قلا ووهی (1867-1915 ز) له بهر روشنایی ژماره یی که دهستووسی سالی ۲۵۳-۲۶۰ ز. دا تومار کړدوون، نووسیو یی مارقهر داغ که له ووه ویش سهرکده یی که ساسانیه کان بووه، کاتیک چوه ته سهرانی مه سیحی و له دوی گهرانه ووی له جهنگ "فهدم بیوت النار و بنی البیع مکانها" واته "نانه شکه ده کانی ویران کړد و له جیی نه وان نویرگی (مه سیحیان) دروست کړد." (Scher 2017, 115). نه مهش ناراسته وخو نه و گورانکاریانه نیشان ددات که له وانه یه هه مان گورانکاری بیت که به سهر شونیه واری بازیان و شیه دا هاتوو، نه نانت له وانه یی نه و پاشا ووی سوتانهش که له شیه دوزراوته و نه په یوه ندی به و رودا وانه ووه هه بوو ییت.

خسته که که ب د دوست کړدن دیواره کان به کاره یندراوه خشی لاکیشنه (۳۳ x ۲۸ سم)، مه عروف و عه بدوللا بوجوونه که یان ته و او دروسته که پیښینیان کړدوو که گور که گومیزی هه بووه و دواتر روخواه. (۱۹۹۸، ۱۶۱). ژماره یی که گوزه و گلینه یی جوارو جور له گور که دا دوزراوته به برای تیمه که ب سهرده می نه شکانی ده گړینه ووه، دوو پارچه گلینه شیان به سهرده می سلوقی داندراوه. (مه عروف و عبدالله، ۱۹۹۸، ۱۶۵-۱۶۶).

هر له سهرمه یان شونیه واری قه لایه کی لاکیشنه یی دوزرایه ووه که له چهند به شیک پیکهاتوو، قولله یی که بازنه یی له باکور ووه نیوه تیره که یی ۶ م پانی دیواره کی ۱ مه تره، له قولله که ووه ب شوراکانی قه لکه دهستپن ده کات که قه لایه کی چوارگوشه یه و درتزی دیواره کانی ۲۰ مه تره و پانیه کی ۱، ۳ م کور ووه. قه لایه کی به هیز له سی بهشی به یه که ووه لکو پیکهاتوو، بهسه سهره کیه کی شیوه لاکیشنه یی (۴۰ x ۳۰ م) و نه ستوری دیواره کانی ۲، ۱ م و بهشی دوووم چوارگوشه یی (۲۰ x ۲۰ م)، پانیه کی ۱، ۳ م، له گوشه یی باشوری خورثا وایدا هولیک هیه (۳، ۹ x ۲، ۷ م) و پانیه کی ۹۰ سم دهیت. له باشوری خوره لالت و خورثا وادا دوو قولی بازنه یی هه تیره که یان ۴ م و دیواره کانی ۴، ۱ م نه ستوره، له باشوری خورثا وای شورای قه لکه ش گور که دروست کړاوه. (مه عروف و عبدالله ۱۹۹۸، ۱۶۲).

3.23. سهرده می ساسانی (۲۲۴-۲۶۰ ز)

ساسانیه کان له سالی ۲۲۴ پ. ز. دا کوتایان به دهسه لاتی نه شکانیه کان هینا، ناوچه یی کویه ب ماوه یی زیاتر له چوار سده که ووه ژیر فهرانده وای ساسانیه کان، له رووی میژووی و دهقی کونه و تا ئیستا هیچ ورده کاریه که دمر بار یی نه تم سهرده می ناوچه یی کویه له بهر دهستندا نییه. به لام نه و شونیه وارانیه که ب سهرده می ساسانیه کان ده گړینه ووه له تم سنوره دا وهک شونیه واری سهرده می ساسانیه کان تومار کړدن شونیه واره کانی خرابه یی شیخ محمده له گومشین، گردی کونکه په، قه لایه یی خواروو له تیاروک، گردی ونکه، گردی پشته پری له کونه کورک، خرابه یی حمه مسته فا له داربه سهر، گردی شیخ محمده له بانی ماران، قه لایه که کانی دهر بند، قه لالت قسر له کانی کورده، خرابه یی کانی گوزه له تاله بانی گوره، کولی شینه له شیواشووک. (مدیریه الآثار العامة، 1970، 24-27).

کنه ویشکینه کان له قه لای شیه، ب یه که بچار له سالی ۱۹۹۸ دا یه که م هه لکولنی شونیه واری له سنوری کویه نه بچار ووه، نه و هه لکولنه ش له قه لای شیه بووه که له لایهن چهند شونیه وارناسی کی کورده ووه به سهره یی شتی شونیه وارناس که مال نوری مه عروف، له راپورتی کنه ویشکینه که دا و نیشاندراوه که نه تم شونیه واره په رستگی زهرده شتی، به لام به روانین به ورده کاریه کانی ناووه ووی نه و هیلکاریه یی که ب نه و بهسه دوزراوانی نه و بڼا فهرمییه که له هولیک کی گهره یی چوارگوشه و هولیک لاکیشنه یی چوکت له و هوله چوارگوشه یی و ژماره یی که ژووری چوکت و راپرویک و، بوونی پاشا ووی بکه ستونی چوارگوشه یی له ناو دوو هوله که ووه ده ده خات که نه تم شونیه واره بیناسازی به بینا یی که فهرمی دیای بوو ییت نه که په رستگه یی که، نه مه جکه له ووی به یی نه و هیلکاریه یی که له و راپورته دا خراوته پروو، پاشا ووی به شیک له بکه ستونه کان نه دوزراوته ووه، به لکو به مه زنده کړدن کیشرا ووه ووه و له وانه یی له و شونیه واره بکه ستون نه بوو ییت، به تاییه ت شونیه واری سه ککه و چوار ستونه کی دهوری له مه زنده کړاوه ده چیت. هروها له راپورته که دا تامازه به دوزینه ووی بکه ستونی

نخشه ۲: له مخشه به دا ره گه زه سره کیه جوگرافیه کان له گهل ئه و سى شوپنه واره ی ناوچه ی کویه که تا ئیستا هملکولینی شوپنه واریان تیدا ئه نمجامدراوه دهستینشانکراون. (وینکه له نخشه ی گوگله و وه گیراوه و زانیاریه کان بۇ زیادکراوه (Google Map 2019).

4. کوتای و ئه نمجامه کان

له کوتای ئه تویژنه وه یه دا گه یشتینه چهند دهرئه نمجامیک:

1. به لگه شوپنه واریه کان ئه وه دهخه نه پروو که له چاخى بهردینی کونه وه سه ده زارسالیک له مه وهر مرؤف له ناوچه ی کویه ژباوه. به درژای چاخه بهردینه کان و سه رده مه میژوویه کونه کان ئه م ناوچه یه ئاوه دان بووه و چهندین لادی و شار و شارؤچکه له ناوچه که دا هه بووه.
2. نووسینه میخیه کان وه کونترین سه رچاوه ی نووسین به شیوه یه کی راسته وخؤ و ناراسته وخؤ باسیان له شانشین و شار و روداوه کان ئه م ناوچه یه کردووه. به جۆریک هینده ی زانیاری دهرباره ی ئه م ناوچه یه له سه رچاوه میخیه کاندا هه یه، له هیچ سه رچاوه یه کی تر دا نیه، به لکو له دواى نه مانی نووسینی میخیه کان زانیاریه کان دهرباره ی ناوچه ی کویه زور زور که م ده بنه وه و هه تا ئه م دوو سه ده یه ی رابردو زانیاریه کی نه وتو له به رده ستندا نیه دهرباره ی ناوچه که.
3. نووسینه میخیه کان دهریده خه ن که چهند گهلکی جیاواز له ناوچه ی کویه ژباون، له وانه خوریه کان، که یه کیکن له کونترین گهلکانی کوردستان. ههروه ها ئاموریه کانیش توانیان بینه ناوچه که وه و شانشین ئه خازوم دامه زریئن. دواتر لولویه کانیش توانیان له م ناوچه یه دا شانشین ئیدو دامه زریئن. ئارامیه کانیش له سه ده ی ۱۲ پ.ز. شاره کان ناوچه که یان ئالانکرد. ههروه ها بابلیه کانیش بۇ ماوه یه کی کورت ناوچه کان داگیرکردووه. به لام به شیوه یه کی گشتی ناوچه ی کویه زۆریه یان سه ر به گهل خورری بوون، به شیکیشیان لولوبی بوون. ئه مه جگه له وه ی که مینه یه که له گوئی و ئاموری، ئارامی و ئاشوریش له وانه یه له ناوچه که دا ژباوویئ، چونکه ناوچه که که وتبووه تپوده ندی به یه که گه یشتی گهل و ده ولته جۆر به جۆره کان ناوچه که.
4. هه رچنده له وانه یه کویه ناویکی کون یئ، بۇ ئه م مه به سه ته پسچۆران هه ولیان داوه نیکردنه وه یه ک شوپنه واری شار و شانشین کاوم به کویه وه

5. دۆزینه وه ی میلیکی به ردین که له دینی کان دهرینه ندی کویه دۆزراوته وه و نیو سه ده له مه وهر بر دراوه بۇ مۆزه خانى عیراق له به غداد به لگه یه کی گرنگی شوپنه واری و میژوویه، هه رچنده ئه م میله به شی سه رده ی شکاوه، به لام به شی خواره وه ی دیمه کی که سیک و نووسینیکی میخی نیشان ده دات، نووسینه که له لایه ن که سیکه وه له سه ر ئه و میله به ردینه هه لکه ندراره که خوی نه وتوانوه نووسینی میخی بخوینته وه و له هیکانی تیگات، له بهر ئه وه زور به ناریکی و تیکملى هیکانی کیشاوه ته وه، ئه و نووسینه تا ئیستا خوینده نه وه یه کی وردی بۇ ئه نجام نه دراوه، به لام تویژر توانی ناوی چهند که سیک/میریک دهستیشان بکات، تیکه یشتن له واده پروکی ئه م نووسینه کاری زیاتری ده ویت، ئه کهر بیتانین ناوه روکه کی بخوینته وه، ئه واییکومان وه ک نووسینه کان ساتوقه لا لاپه ریه کی گرنگی میژووی ناوچه که مان بۇ روون ده کاته وه.
6. به لگه شوپنه واری و دهقه میخیه کان ناوچه که ئه وه دهرده خه ن که له م ناوچه یه دا هاوشیوه ی ناوچه کان میسچوتامیا و زاگروس شارستانیه تیکی پیتشکه وتوو هه بووه، له چاخه به ردینه کاندا چهندین ئامرازی به ردینی جۆراوجۆریان دروستکردووه، خانو و کوشک و شورا و په رستکه و به ندایان دروستکردووه. ههروه ها کوشکه کانیا ن رازاندووته وه به خشتی نووسرا و رهنگکرا و روپوشکرا و به روپوشی شوشه یی رهنگاوره گ، جگه له وه نووسینی میخیان زانویه و مۆری لوله یان به کارهیناوه، مردووه کانیا ن به چهندین شیواز ناشتوو، و دیاری جۆراوجۆریان له گهلدا داناون.
7. شاری شیکشامی/شیکشام به کیکیوه له کونترین شاره کان ناوچه ی کویه که ناویان له تۆماره میخیه کاندا هاوتوه، ئه م شاره که ناوه کی ناویکی خورریه و به واته ی کوله کی دره ختی ئامبی، ئه م شاره له تۆماره سومه ریه کان کوتای هه زاره ی سیئه مه وه ناوی هاوتوه و له سه رده می بابلی کون و نووسینه کان شاری شوشه پرا و تۆماره کان تر دا ناوی هاوتوه. شاری شیکشام پاته ختی شانشین ئه خازومی ئاموریه کان بووه، که به ناوبانگترین پاشایان یاشوب-ئه ددو بووه. ئه م تویژنه وه یه پیتشپارده کات که شوپنه وارناسان هه ولنکی چر بدن بۇ دۆزینه وه ی ئه م پاته خته کونه ی ناوچه که.
8. جگه له روپیتویه شوپنه واریه کان، هه لکولینه شوپنه واریه کانیش به لگه ی گرنگیان خستووته پروو دهرباره ی شارستانیه ت و میژووی ناوچه که، هه رچنده هه لکولینه شوپنه واریه کان له چهند شوپنکی دیاریکرا و له ماوه ی کورتدا ئه نجامدراون، به لام دهرئه نجامی گرنگیان خستووته پروو دهرباره ی میژوو و شارستانیه تی ناوچه که، بۇ نمونه دۆزینه وه ی شوپنه واری شاری ئیدو له گردی ساتوقه لا و تۆمارى شاهانه ی میره کانیا ن و پاشاوه ی کوشکه کانیا ن ئه و راستیه ی دره خست که سى هه زار سالیک له مه وهر میژووی ناوچه که به سه رده میکی زیرپندا رویشتوو.

غەفوری، ریزان قادر، ۲۰۱۴، شارن هیلینا ئەستێرەیی درەوشاوەی میژووی ئەرییلا و ئەدیابین، گۆفاری سوبارتو ژمارە ۸، ۳۸-۳۸.

کاوئیس، هێمن نعان، ۲۰۰۸، "شوینەواری قەلای شیلە و پەرستگە زەردەشتییەکی"، گۆفاری سوبارتو، ژمارە ۲، هەولێر، ۱۸-۲۸.

نوری، عەلی، ۱۹۹۸، "بەردە ئەستێرەکانی شوینەواری سەرمەیدانی گوندی سوێرەلەیی دەشتی کۆیه"، گۆفاری هەزارمێرد، ژمارە ۸، ۶۸-۷۶.

5.2 سەرچاوە عەرەبیەکان

باقر، طه، 2012، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، ج 1، بغداد، الطبعة الثانية.

التكريتي، عبدالقادر، 1960، "حريات تل الدم في سهل دوكان"، سومر 16، 93-110.

درباس، حکمت، 2013 "حول مناطق شرقي دجلة في مطلع عهد شمسي-أدو: مملكة أخازم"، مجلة سوبارتو، العدد 7-6، 135-143.

زاموا، دلشاد عزیز، و ئەهیان ئامیدی، ۲۰۰۹، "منحوتی میرقولي و ربنە في جبل بېرمگرون"، مجلة سوبارتو، العدد 4-5، 230-239.

مديرية الآثار العامة، 1970، المواقع الأثرية في العراق، بغداد.

المؤسسة العامة للآثار و التراث، ۱۹۵۳، اضرابة المواقع الأثرية، قلعة شيلة، 36/533.

5.3 سەرچاوە بیانییەکان:

Abadah, K. M., 1974 "New Objects Acquired by the Iraq Museum," Sumer 39: 77-79.

Ahmed, K. M., 2010 "Idu in the beginning of the second millennium BC," N.A.B.U. No.1: 5.

2012 The Beginnings of Ancient Kurdistan (c.2500-1500 BC) A Historical and Cultural Synthesis, PhD dissertation, Leiden University, (unpublished).

Al-Asil, Naji 1949, "Barda Balka," Sumer Journal vol.5, Baghdad, 205-206.

Alipour, S., et al., 2006 "New Research on Paleolithic of Iran: Preliminary Report of 2004 Iranian-French Joint Mission" Archaeological Reports, National Museum of Iran: 17-24.

Boer, Riens de, 2014, Amorites in the Early Old Babylonian Period, PhD dissertation, Leiden University.

Brinkman, J. A., 1968 A political history of post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C., Roma: Pontificium Institutum Biblicum.

9. شاری ئیتو(ئیدو) له تۆماری میله‌که‌ی ئیددین‌سینی پاشای شانشینی سیمورومی خورریه‌کاندا تۆمارکراوه. ئەمەش بەلگه‌یه‌ بۆ ئەوه‌ی ئەم‌شاره‌ به‌ لایه‌نی که‌مه‌وه‌ له‌ کۆتایی هه‌زاره‌ی سێهه‌می پ.ز.دا شاربوو، دواتر به‌ شاره‌که‌ وتراوه‌ ئیدو، هه‌روه‌ها له‌ تۆماره‌کانی سهرده‌می ئاشوری ناوه‌راستدا له‌ سه‌ده‌کانی ۱۳ و ۱۲ پ.ز. چهند جارێک ناوی هاتوه‌وه‌. هه‌ندیک له‌ نووسینه‌ میخیه‌کان هه‌ر له‌ لایه‌ن پاشا و میره‌کانی ناوچه‌که‌وه‌ تۆمارکراون وه‌ک نووسینه‌ شاهانه‌کانی شانشینی ئیدو له‌ گردی ساتوقه‌لا له‌ که‌ناری رووباری زێی خواروو، ئەم شانشینه‌ که‌ پایته‌خته‌که‌ی له‌ شاری ئیدوبوو، زانیاری زۆر که‌م ده‌رباره‌ی ئەم شانشینه‌ و شوینە‌واره‌که‌یان ده‌زاندا، به‌لام له‌ ئێستادا ناوی ژماره‌یه‌ک پاشای ئەم شانشینه‌ له‌ تۆماره‌ میخیه‌کانی ساتوقه‌لا‌دا دۆزراوه‌ته‌وه‌وه‌ دواتر ئاشورییه‌کان داگیرى ده‌که‌مه‌وه‌ و ئاشورناسریالی دووه‌م کوشکیکی تیدا بنیات ده‌نیت.

10. ئەم توێژینه‌وه‌یه‌ هه‌ولیداوه‌ که‌ گشت به‌لگه‌ مادی و تۆماره‌ کۆنه‌کان پێکه‌وه‌ که‌نگه‌شه‌ بکات و، کرۆتۆلۆجیای میژوو و شارستانییه‌تی ناوچه‌که‌ له‌ ژێر رۆشنایی ئەو به‌لگانه‌دا بنووسیت‌وه‌وه‌. له‌م توێژینه‌وه‌یه‌دا وه‌ک یه‌که‌م هه‌ول بۆ نووسینه‌وه‌ی کرۆتۆلۆجیای کۆیه‌ و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ری سوود له‌ گشت به‌لگه‌ شوینە‌واری و تۆماره‌ میخیه‌کان وه‌رگیراوه‌، گشت ئەو توێژینه‌وانه‌ی که‌ به‌ زمانه‌ بیانییه‌کان، زمانى عه‌ره‌بى و کوردی ده‌رباره‌ی شوینە‌وار و میژووی سهرده‌مه‌ کۆنه‌کانی ناوچه‌که‌ نووسراون سوودیان لێوه‌رگیراوه‌. هه‌روه‌ها به‌لگه‌ شوینە‌واریه‌کان له‌ ئەنجامی کارى مه‌یدانی توێژهر و که‌نه‌وه‌ بۆ راپۆرتی روینوی و که‌نه‌وێشکینه‌ شوینە‌واریه‌کانی ته‌مه‌ ناوخۆی و بیانییه‌کان ده‌ستخراون.

11. هه‌لکۆلین و رووینوییه‌ شوینە‌واریه‌کان له‌ داهاتوودا لایه‌نی شارستانی گرنکی ناوچه‌که‌ ده‌رده‌خه‌ن. پێویسته‌ گرنکی به‌ پاراستنی ناوچه‌ شوینە‌واریه‌کانی ناوچه‌که‌ بدریت و، ئاسانکاری زیاتر بۆ شوینە‌وارناسان و توێژه‌رانی ناوخۆی و بیانی بکړیت و شوینە‌واری ناوچه‌که‌ له‌ قۆرخکاری بپارێزړیت.

5. سەرچاوه‌کان

5.1 سەرچاوه‌ کوردیه‌کان

بیتوته‌یی، ئەرده‌لان ۲۰۰۹، "شانشینی ئەخازوم له‌ ژێر رۆشنایی تیکسته‌کانی شاری شوشه‌پرا (گردی شمشاره‌ی ده‌شتی رانیه‌)دا"، گۆفاری سوبارتو، ژماره‌ ۳، ۳۰-۵۹.

زاموا، دلشاد عزیز مارف، ۲۰۰۹ "ئەشکه‌وته‌کانی چاخی به‌ردینی کۆن و ناوه‌راست له‌ پارێزگای هه‌ولێر، "ئێنسکۆلۆجیای هه‌ولێر، ئا: دلشاد زاموا، به‌رگی دووه‌م "شوینە‌وار و که‌له‌پوری هه‌ولێر، به‌یروت، ۵۸۶-۵۸۹.

زاموا، دلشاد عزیز مارف، ۲۰۱۳، "ساتوقه‌لا: راپۆرتیکی سهره‌تایی ده‌رباره‌ی که‌نه‌وێشکینه‌ شوینە‌واریه‌کانی وه‌رزه‌کانی ۲۰۱۰-۲۰۱۱"، گۆفاری سوبارتو، ژماره‌ ۷-۸، ۴۷-۹۱.

شوینە‌وارناسیک، ۱۹۹۸، ناگری پەرستگه‌ی زه‌رده‌شتی سه‌پی له‌ قه‌لای شیلە، گۆفاری هەزارمێرد، ژماره‌ ۶، ۱۴۲-۱۵۸.

- Pappi, Cinzia, 2016, "Satu Qala: an Assessment of the Stratigraphy of the Site," In: Kopanias, K, and J. MacGinnis, (eds.) Forthcoming. The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions. Conference Proceedings, Athens, November 1st-3rd 2013, Oxford : Archaeopress: 297-307.
- Pappi, Cinzia, 2018, "THE LAND OF IDU: CITY, PROVINCE, OR KINGDOM ?" SAAB, Volume XXIV, 97-123.
- Postgate, J. N., 1985 "Review of Kh. Nashek, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen Zeit. RGTC 5 (Wiesbaden: Reicher, 1982)," AfO 32: 95-101.
- Prechel, D., and Freydank, H., 2011 Mittelassyrische Rechtsurkunden und Verwaltungstexte X: Keilschrifttexte aus mittelassyrischer Zeit 9 WVDOG 134, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Radner, K., 2003 "An Assyrian View on the Medes," In: Lanfranchi, G.B., et al., (eds.), Continuity of Empire: Assyria, Media, Persia. History of the Ancient Near East/ Monographs-V, Padova: 37-64.
- Roaf, M., 1994, Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East, Oxford.
- Röllig, W., 1976-1980 "Kakmum," RIA V: 289
- Salvini, M., 1995 "Some Historic-Geographical problems concerning Assyrian and Urartu," In: Liverani, M., (ed.), Neo-Assyrian Geography, Roma: Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze storiche, archaeologische e antropologiche dell'Antichità Quaderni di Geografia Storica, 5: 43-53.
- Salvini, M., 1957-1971b "Gilzanu," RIA III: 375.
- Scher, Mgr Addai, 2017, Chronique de Seert, Histoire nestorienne couvrant (avec des lacunes) la periode 253-660, Brepols, Paris.
- Soleki, R., 1954, "Dukan Cave," Sumer, vol.10, 62.
- Howe, B., 2014, Barda Balka, with Foreword by Yorke M. Rowan, Oriental Institute Communications, Chicago, 1-29.
- Douglas R. Frayne, 2008 "The Zagros Campaigns of the Ur III Kings" The Canadian Society for Mesopotamian Studies, vol.3, 33-56.
- Dyson, R. H. JR., 1989 "The Iron Age Architecture at Hasanlu: An Essay," Expedition, Vol.31, No.2-3, 107-127.
- Eidem, J., & Læssøe, J., (eds.), 2001 The Shemshāra Archives 1: The letters, Copenhagen: Munksgaard. Frayne SCCNH 10, 1999:171
- Gadd, C.J., 1923 The Fall of Nineveh: The Newly Discovered Babylonian Chronicle, No. 21, 901, in the British Museum, Humphrey Milford, Oxford University Press.
- Glassner, J. J., 2004 Mesopotamian Chronicles, in: Foster, B. R., (ed.), Printed in The Netherlands.
- Llop, J., 2011 "The Creation of the Middle Assyrian Provinces," JAOS 131/4: 594-603.
- Llop-Radua, Jaume, 2015, "Foreign Kings in the Middle Assyrian Archival Documentation," In: During, Bleda, S., Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire, Essays dedicated to Frans Wiggermann, Leiden, 243-274.
- Matthews, et al., 2016, Current Investigations into the Early Neolithic of the Zagros Foothills of Iraqi Kurdistan. In K. Kopanias and J. MacGinnis (eds.). The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions. Oxford: Archaeopress, 219-28.
- Marf, D. Shad, A., 2016, Cultural Interaction between Assyria and the northern Zagros, PhD dissertation, Leiden University.
- Muscarella, O.W., 1971 "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Other Cultural Centers of the Near East," AJA 75/3: 263-266.
- 2012 "Sargon II's 8th Campaign: An Introduction and Overview," In: Muscarella, O. W., & S. Elliyoun, (eds./trans.), The Eighth Campaign of Sargon II Historical Geographical, Literary, And Ideological Aspects: 5-17.
- Na'aman, N., 1994 "Assyrian Chronicle Fragment 4 and the location of Idu," RA 88/1: 33-35.

RIMA II = Grayson, A. K., 1991 *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC 1 (1114-859 BCE) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II/I)*, Toronto - Buffalo - London.

RIMA III = Grayson, A. K., 1996 *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC 2 (858-745 BCE) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods III)*, Toronto - Buffalo - London.

RIME I = Frayne, D., 2008 *Pre-Sargonic Period (2700-2350 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*. Toronto - Buffalo - London.

RIME II = Frayne, D., 1993 *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*. Toronto - Buffalo - London.

SAAB = State Archives of Assyria Bulletin, Helsinki.

SCCNH = Owen, D.I., and M.A. Morrison, 2009 *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians 10*. Winona Lake, Indiana.

Van Soldt, et al., 2013 "SATU QALA: A PRELIMINARY REPORT ON THE SEASONS 2010-11," *ANATOLICA* XXXIX 39: 197-239.

Von Voigtlander, E.N., 1987, *The Babylonian versions of the Achaemenian inscriptions*, vol.2, London, 57-58.

5.4 سه‌رچاوه‌کانی ئینته‌رئیت:

وێسایاتی پرۆژهی رووینوی شوینه‌واره‌کانی کۆیه Archaeological Survey
له ئاداری ۲۰۱۹ <http://www.ask-project.org> of Koya
سه‌ردانکراوه.

وێسایاتی ناشنالی جیوگرافیک بۆ نه‌خشهی جیهان:
له ئاداری ۲۰۱۹ <https://mapmaker.nationalgeographic.org>
سه‌ردانکراوه.

Google Map 2019 ۲۰۱۹ سالی و ده‌وره‌ی سالی

5.5 Abbreviations کورت‌کراوه‌کان

¹ ورده‌کاری دۆزینه‌وه شوینه‌واره‌کانی وهره‌کانی کهنه‌ویشکینه شوینه‌واره‌کانی وهرزی به‌کهم و به‌شیک له وهرزی دووهم له لایهن توێژه‌ره‌وه وهرگێرداوه‌ته سه‌رزمانی کوردی و له گوڤاری سوپارتودا بلا‌وکراوه‌ته‌وه. (زاموا ۲۰۱۳، ۴۷-۹۱).

² ناوی پاشاکام-تیننی له به‌ره‌متدا ده‌بێت به ئێر-یشتیننی بخویندرینه‌وه، له نووسینیکێ سه‌رده‌می ئاشوری ناوه‌راستدا باس له ئێریشیتیننی ده‌کات و وه‌ک پاشای ولاتی لولوبیه‌کان ناوی تۆمارکراوه، نهم ناوه له‌لایهن پسیژانه‌وه وه‌ک ناویکی خورری و تیکم‌له‌گه‌ل ته‌که‌دی لیک‌دراوه‌ته‌وه و به‌واتای "وێستی خواوه‌نده‌کان" وهرگێرداوه. (Marf 2016, 411).